IV. Родопскитѣ планини.

Голѣмото пространство между Пловдивското поле и бѣломорското крайбрѣжие испълняватъ великолѣпнитѣ Родопски планини, които въ главната си посока сѫ едно продължение на Рилскитѣ върхове къмъ истокъ чакъ до долната Марица. Отъ многосложния лабиринтъ на тѣхнитѣ рътове е завзето всичкото мѣсто между рѣкитѣ Марица и Места и Бѣлото море, пълно съ стърми и високи върхове, пространни зелени пасбища и прекрасни стари гори, нáйповече борови. Отъ многочисленнитѣ долини, които сѫ тѣсни и сравнително не яко населени, нáй-забѣлѣжителната е оная на рѣката Арда, изворитѣ на която лежѫтъ при источното подножие на нáй-високия родопски върхъ Крушова (около 2300 метра). На югъ отъ Родопитѣ лежи между тѣхното подножие и морскиятъ брѣгъ една не много широка плодоносна равнина, която отъ нáй-старитѣ врѣмена

[1]) Венециянецъ Benetti у Матковича, Putovanja po balkanskom poluotoku. Rad jugosl. akad. 62 стр. 63.

всѣкога е била добрѣ заселена, та е имала въ всѣко врѣме и пó-голѣми и пó-познати градове.

Името ἡ Ῥοδόπη четемъ вече у нáй-стария еллинский историкъ Иродотъ, който ѭ описва като „високи планини, гѫсто покрити съ всѣкакви гори и съ снѣгове“.[1]) То се удържало до днесь, но пó-вече презъ книгата, отъ колкото въ паметта на жителитѣ. Българетѣ го пишѫтъ сега споредъ новогърцкото произношение (Родóпи) нáй-повече въ множественно число *Родопитѣ*, макаръ че правилно трѣбало би да се казва *Родопа* (ед. число).

Многобройни сѫ споменитѣ за Родопитѣ въ древнитѣ еллински и латински списания, прозаически и поетически. Старитѣ Еллини сѫ се запознали съ тия предѣли много рано и то отъ морский брѣгъ, гдѣто сѫ основали цѣлъ единъ редъ градове, отъ които нѣкои, като Еносъ и Марония, до днесь сѫществуватъ и съ древнитѣ си имена. Между тракийскитѣ жители на планинитѣ презъ всичкото врѣме на старий вѣкъ, отъ Иродота до послѣднитѣ римски царье, първото мѣсто е занемало племето на *Бесситѣ*, което е сѣдѣло въ западнитѣ Родопи и е било прочуто заради своята воинственность и своитѣ рудници.[2]) Славната бесска светиня, храмътъ на бога Дионисия „върху нáй-високитѣ планини“, вѣроятно се намирала на върха Гиозтепé при селото Наиплии, 8 часа на югъ отъ Батакъ, отъ гдѣто, както ми расправяхѫ Помацитѣ, се съглежда морето и гдѣто стоятъ развалини на единъ „царски палатъ“ съ една „царска могила.“[3]) Столицата на Бесситѣ се наричала *Бессапара*, „градътъ на Бесситѣ“ (*пара* въ тракийскитѣ имена отговаря на санскритското *пури* градъ, и гърц. πόλις) и е стояла още въ врѣмето на царя Юстинияна до пѫтя отъ Пловдивъ за Срѣдецъ. Положението ѝ пó-напрѣдъ търсихъ въ

[1]) Иродотъ кн. 7 гл. 111.

[2]) За Бесситѣ и рудокопството имъ вижь Heerstrasse 39 слд. (ср. Период. Списание кн. II, 1882 стр. 16).

[3]) Положението на този храмъ е опредѣлилъ, според даннитѣ на Захариева, вече Дриновъ, Заселеніе балк. полуострова Славянами стр. 4.

Баткунъ, гдѣто въ византийскитѣ врѣмена е имало една важна крѣпость и гдѣто попъ Константинъ (1819) и Захариевъ забѣлѣжватъ остатъци на нѣкакъвъ си старински градъ. Въ на́й-послѣдньо врѣме г-нъ Славейковъ е доказалъ, че въ Баткунъ не е имало такъвъ голѣмъ градъ, и търсилъ Бессапара при Пастуша, до Перущица.[1]) Но въпросътъ може на́й-точно да се рѣши съ помощта на подробнитѣ данни въ римскитѣ официялни „итинерария" (описания на държавнитѣ друмове). Споредъ тѣхъ[2]) Бессапара е била отдалечена отъ Пловдивъ 22 римски милии (по 1482 метра), сирѣчь 32½ километръ, по римския другъ, който се намиралъ на югъ отъ Марица подъ планинитѣ. Това разстояние ни води тамъ, гдѣто низкитѣ „Баба-баири" на сѣверъ отъ Пещера допиратъ до самата Марица, сирѣчь нѣйдѣ между Симентлии и Текиркюй, на югоистокъ отъ Татаръ-Пазарджикъ. Не съмъ ималъ случай да слѣдѫ диритѣ на римский пѫть и да кърстосвамъ реченото мѣсто, но знаѭ че при постройката на желѣзницата тука сѫ се открили много старински гробове, и самъ Захариевъ[3]) забѣлѣжва на югъ отъ Симентлии стари гробища, стълпове и едно ужъ езическо капище. Освѣнъ това важността на Бессапара е произлизала безъ съмнѣние отъ това, че тя е лежала тамъ, гдѣто на́й-важния пѫть отъ Македония излизалъ въ полето, и това не е било, по природата на мѣстото, нито при Чепино нито на Кричимъ, а по срѣдата имъ, тамъ гдѣто до сега още неврокопския пѫть презъ Батакъ и Пещера слиза къмъ Пазарджикъ — на ония Баба-баири.

Даннитѣ, които имаме отъ римско и отъ византийско врѣме за вѫтрѣшността на Родопитѣ, не сѫ яко обилни и представяватъ доста мѫчнотии, защото нинѣшната география на тия мѣста заедно съ старинитѣ имъ не е още доста изслѣдвана. Особно долината на Арда, съ предѣлитѣ Ахѫръ-

---

[1]) Наука II 1882, 379.

[2]) Текстоветѣ вижъ въ приложенията на Heerstrasse.

[3]) Захариевъ стр. 74.

Челеби и Султан-Ери (сега въ Одринский вилаетъ), заслужва едно внимателно разгледвание, което обаче сега, при новитѣ границн, не е лесно.

Споредъ римското административно раздѣление, наредено отъ царя Диоклецияна (297), е имало между шестѣхъ провинции на diœcesis Thraciæ и една *provincia Rhodope,* която е обнемала планинитѣ отъ Места до Марица заедно съ морското крайбрѣжие. Сѣверното подножие на планината къмъ полето тогава, както и послѣ, съ своитѣ крѣпости е принадлежало подъ Пловдивъ, столицата на собственната provincia Thraciæ. Градоветѣ, които се споменватъ въ родопската провинция,[1]) почти всичкитѣ сѫ били въ приморската равнина: *Еносъ* (Αἶνος, Aenus), *Траянополисъ,* която още въ врѣме на латинското царство въ Цариградъ е била населена, но у Кантакузина се споменва вече като пусто градище (сега голѣми развалини при Деде-Агачъ), *Максимиянополисъ,* въ византийската история много пѫти споменѫта чакъ до 13 столѣтие подъ име Мосинополисъ (Messinople на кърстоносцитѣ), но въ Кантакузиново врѣме сѫщо вече развалена (сега едно пусто градище Месинъ-калеси при Гюмюрджина), *Анастасиополисъ* при морето, ужъ тъждественна съ византийския Периторъ,[2]) подирѣ *Авдира* (Полистилонъ на Византийцитѣ), *Марония* и *Топиросъ* при долнята Места. Къмъ градове отъ римско основание сѫ принадлежали безъ съмнѣние и споменѫтитѣ у византийскитѣ лѣтописци *Клавдиополисъ* (у Акрополита) и *Грацианополисъ* (у Кантакузина), и двѣтѣ въ Гюмюрджинското поле, наречени съ имена на римски царие, тѣхни основатели или поднови-

---

[1]) Ср. Аммияна Марцеллина 27, 4, Прокопия, Иерокла, списъци на най-старитѣ черковни епархии и пр.

[2]) Кантакузинъ I 541 казва, че Периторъ е основалъ младий Андроникъ на мѣстото на Анастасиополъ (ср. Прокопия, de aedificiis 303), но тази тъждественность е много съмнителна, като вземеме предъ видъ, че вече между епископитѣ на Траянополский митрополитъ ок. год. 886—907 (въ врѣме на царя Лъва) се споменватъ ὁ Ἀναστασιουπόλεως и ὁ Περιθεωρίου единъ край други, и освѣнъ това че Периторъ знаѭтъ и Fulcherius Carnotensis въ описанието на кръстоносний походъ 1096 год. (Pretoria) и Акрополита въ 13 вѣкъ.

тели. Въ вѫтрѣшността имало е само единъ голѣмъ градъ. *Nicopolis ad Nestum,* послѣшний Καισαρόπολις на Византийцитѣ, сегашний Неврокопъ при рѣката Места, който до сега има едно старо градище „Никополъ“ отъ срѣща си. Споменватъ се още имена на разни други малки кастелли, но за тѣхното положение неможемъ сега нищо да кажемъ.

Отъ по́-старото византийско врѣме първи обстоятелни свѣдѣния за Родопитѣ намираме въ единъ списъкъ на черковнитѣ епархии отъ врѣмето на царя Лъва Философа (886—907).[1]) Тогава въ Родопскитѣ планини сѫ се срѣщали границитѣ на три митрополии. Траянополскиятъ митрополитъ, който послѣ е ималъ и титлата πάσης Ροδόπης, е владѣлъ осъмъ епископски епархии, за които (освѣнъ една непозната) сигурно знаемъ, че сѫ биле въ приморската равнина.[2]) Филиппийский митрополитъ, който е сѣдѣлъ въ старовремския градъ Филиппи въ Драмското поле, е ималъ седъмъ епископи,[3]) отъ които двоица безъ съмнѣние сѫ били вѫтрѣ въ Родопитѣ, Кайсарополский (въ Неврокопъ) и ὁ Σμολαίνων. На филиппополский митрополитъ най́-подирѣ сѫ били подчинени десеть епископски сѣдалища.[4]) Отъ тѣхъ първитѣ четири, Ἀγαθονίκη, Λιοτίτζα, Σκουτάριον, Λεύκη, споредъ други византийски свѣдѣния сѫ били въ околноститѣ на Одринъ. Βλεπτόν и Δραμίτζα не сѫ познати. Ἰωαννίτζα се споменва като епископски градъ 1339 год. край Перпиракионъ въ долината на срѣднята Арда. Κωνσταντία вѣроятно е Костенецъ при изворитѣ на Марица. Βελικεία въ списъка сѫщо се споменва между епархиитѣ на филиппийската митрополия, види се по погрѣшка.

---

1) Печатанъ у Тафела, Constantinus Porph. de provinciis 44—51 а въ Hieroclis Synecdemus et notitiae graecae episcopatuum, ed. G. Parthey, Berlin 1866 (ср. Heerstrasse 72 бѣл.)

2) Дидимотихонъ, Макри, Мисинополъ, Анастасиополъ, Пори, Ксантия, Перитеорионъ, Θεωδορίου.

3) Θεωρίου, Полистилонъ, Βελικείας, Христополъ (Кавала), Смолени, Кайсарополъ, Анакторополъ.

4) Ср. обширно за тѣхъ Heerstrasse 72—73.

та не се съмнѣвамъ, че е била нѣйдѣ на границата между двѣтѣ митрополии. Βούκοβα не се срѣща другадѣ.[1])

Пó-подробни свѣдѣния за областитѣ на Родопитѣ и за главнитѣ имъ градища има отъ 12—14 столѣтие. Една область е обнемала Пловдивъ съ крѣпоститѣ, що сѫ покрай сѣверното подножие на планинитѣ, между които на първо мѣсто сѫ стоели Станимака и Чепино. Този предѣлъ, съ главнитѣ твърдини Стенимахосъ, Перущица, Кричимъ и Чепино, и съ други „градовце и тържища (πολίχνια καὶ κωμοπόλεις), лежащи подъ Родопа“ два пѫти се споменва въ 13 вѣкъ у Акрополита, който казва, че „всички тия твърдини лежѫтъ предъ лицето на Родопската планина и вардѭтъ всичко, което е задъ тѣхъ.“[2]) Много данни за тази область има у Кантакузина, който ѭ нарича втората родопска епархия (първата е била Морра) и казва, че тя се зовяла съ името на главнитѣ си крѣпости *Станимашка* и *Чепинска область,* макаръ че споредъ неговитѣ думи и самия Пловдивъ е влизалъ въ нея.[3]) На едно мѣсто даже исчислява всичкитѣ крѣпости на тоя предѣлъ: *„Бѣхѫ деветь: Чепино и Кричимъ, Перущица, света Юстина, Филиппуполисъ, градъ чудесенъ и голѣмъ, Стенимахосъ, Аетосъ* (Ἀετός), *Беадносъ* (Μπέαδνος) *и Козникъ* (Κόσνικος).“[4]) Първитѣ шесть сѫ познати до днесъ та ще имаме случай и пó-подробно да се позанимаемъ съ тѣхъ; послѣднитѣ три (списъкътъ върви съвсѣмъ по редъ отъ западъ къмъ истокъ) сѫ лежали вѣроятно на истокъ отъ Станимака, въ нинѣшния предѣлъ Конушъ, може би сѫщо покрай подножието на планината.[5]) Освѣнъ тѣхъ е имало още и други

---

1) Има едно село Буково въ Неврокопско.

2) Акрополита, Бонско изд. стр. 84, 119, 120.

3) Ἐν Ῥοδόπῃ ἑτέρα (вънъ отъ Морра) ἐπαρχία Ῥωμαίοις ὑπήκοος, Στενιμάχου καὶ Τζεπαίνης προσαγορευμένη, Кант. II 405. Τὰς κατὰ Στενίμαχον καὶ Τζέπαιναν πόλεις II 406. Родопскитѣ епархии съ Стенимахъ и Чепино I 135, 176.

4) Кантакузинъ II 406.

5) Μπέαδνος може да се тълкува (Heerstrasse 97) за селото Воденъ при Станимака, което споредъ попа Константина (1819) е било едно врѣме снабдено съ крѣпость.

пó-малки твърдинки, както се види и отъ нинѣшнитѣ имъ остатъци и отъ самитѣ думи на Кантакузина.[1]) Византийцитѣ споменватъ единъ градъ *Прусинъ* (Προυσηνόν), нѣйдѣ до Станимака, гдѣто Византийцитѣ (1189) сѫ искали да слѣзѫтъ отъ планината, за да ударѫтъ на кръстоносцитѣ въ Пловдивъ, но сѫ биле разбити[2]), послѣ една твърдинка Βατραχοκάστρον (жабья крѣпость) между Кричимъ и Баткунъ,[3]) и нáй-подирѣ самия градъ или село *Баткунъ* подъ Чепинскитѣ планини.[4]) Нѣколко имена на крѣпости сѫ забѣлѣжени у латинскитѣ лѣтописци на третий кръстоносенъ походъ (1189), но тѣ не сѫ съвършенно сигурни и въ разни издания различно се четѫтъ.

Вѫтрѣ въ планинитѣ се споменватъ четире предѣли: *областьта на Смолянитѣ, Меропи, Ахридóсъ и Мóрра*. Нѣмский географъ Тафелъ въ своитѣ обяснения до византийскитѣ паметници преди 40 години за първъ пѫть е обърнѫлъ вниманието къмъ тѣхъ и полагалъ Ахридосъ въ сѣверната, Морра въ западната и Меропи въ южната часть на планинитѣ.[5]) Въ своята книга за стария друмъ отъ Бѣлградъ до Цариградъ[6]) показахъ тъждественностьта на Ахридóсъ и Морра и помѣстихъ ги въ дългата долина на рѣка Арда; Меропи търсихъ на югъ отъ Морра, а Смолянската область при рѣката Места. Сега могѫ да расправя тия нѣща още пó-вѣрно и пó-подробно, макаръ че несъмъ ималъ възможностьта да посѣтѫ самата вѫтрѣшность на планинитѣ.

Областьта на *Смолянитѣ* видѣхме вече между епархиитѣ на филиппийския митрополитъ въ врѣме на царя

---

1) Καὶ τῶν ἄλλων φρουρίων οὐχ ὀλίγων ὄντων, Кант. I, 135.

2) Никита Акоминатъ 534. Проф. Томашекъ (Oest. Gymnasialzeitschrift 1878, стр. 208) мисли, че Прусинъ е тъждественъ съ Pernis на кръстоносеца Ансберта.

3) Никита стр. 679.

4) Никита сѫщо м., Акрополита (Βατκούνιον, πόλις и послѣ κώμη) 128 слѣд. Bacon у Ансберта.

5) Tafel, Via Egnatia Comm. II 46, Symbolae crit. ad geogr. Byz. 1, 84.

6) Heerstrasse p. 96—98.

Лъва Философа (886—907), като епархия Σμολαίνων. Въ края на 11 вѣкъ живѣлъ εἰς μέρη τῶν Σμολένων грѣцкий отшелникъ Филиппъ, съчинительтъ на „Диоптра“.¹) Въ края на 12 вѣкъ Никита Акоминатъ два пѫти споменва провинция τὸ θέμα τῶν Σμολένων.²) Послѣ нестава вече дума за неѭ. Отъ Никитовия разказъ за възстанието на Иванка (1199), какъ се е распространило то отъ сѣверното подножие на планинитѣ чакъ до Ксантия и Мосинополъ, като е обнемало и Смолянската область, се види, че тя е била въ нинѣшния предѣлъ Ахѫръ-Челеби на горнята Арда. И тамъ наистина има едно голѣмо село, наречено *Смилянъ* (турски Исмиланъ), съ стари развалини, вѣроятно срѣдоточие на старата Смолянска область.³) Смоленската епархия несѫществува пó-вече; въ послѣдньо врѣме ксантийската епархия обнемала нейнитѣ предѣли и се срѣщала въ пловдивската при селото Широка-Лѫка въ Рупчосъ.

Въ сѫщия предѣлъ се пада *Меропи* (Μερόπη), която се споменва 150 години слѣдъ оная послѣдня бѣлѣжка за Смолянитѣ, въ мемоаритѣ на царя Кантакузина. Отъ неговитѣ думи се разбира, че това име е принадлежало нáйнапрѣдъ на една *планина* и послѣ и на нейната околность. Той въ неѭ споменва освѣнъ „други села, не малко на брой“ и двѣ крѣпости (φρούρια), наречени *св. Ирина* (ἁγία Εἰρήνη) и *Повисдóсъ* (Ποβισδός). Въ „сѫщата планина“ (τὸ αὐτὸ ὄρος) сѫ живѣли номади „въ неукрѣплени села“, сирѣчъ номадически пастири Българе, съотечественници на юнака Момчила, който отъ Кантакузина е билъ назначенъ за меропский управитель. За положението на тоя предѣлъ се научаваме още, че той е допиралъ къмъ истокъ до Морра, къмъ югъ до Ксантия.⁴) Отъ тия данни излиза на явѣ, че Меропи е обнемала долината на горнята Арда, нинѣшний

---

¹) Дриновъ, Заселение балк. полуострова Славянами стр. 165.

²) Никита 679, 708.

³) Показахъ вече въ Пер. Спис. II. 68.

⁴) Кантакузинъ II 402, 403, 421, 530.

предѣлъ Ахжръ-Челеби. Оня Повисдо́съ може да е, както мислѣхъ вече преди нѣколко години [1]), погърчения видъ на словѣнското име *Подвисъ,* което доста често се срѣща на разни мѣста. А сега се научихъ [2]), че въ Ахжръ-Челеби недалеко отъ Смилянъ къмъ сѣвероистокъ има едно село Подвисъ, съ стари развалини, между селата Устово, Трънъ и Ти́кале при рѣката Чатакъ-дере́, която втича въ Арда отъ лѣва страна.

Нѣма сѫмнѣние, че Смолянската область и Меропи сѫ двѣ имена за единъ и сѫщий предѣлъ; първото е взето отъ племето на Смолянитѣ, което е сѣдѣло тука, и второто принадлежи на една часть на Родопскитѣ височини, а именно на на́й-високитѣ върхове около изворитѣ на Арда, като планинско име. Мислѭ, че името на Меропскитѣ планини (безъ началното *ме*, което нѣма ударение) стои въ близка свърака съ названието на нинѣшний предѣлъ *Рупчосъ* на сѣверъ отъ Ахжръ-Челеби, който захваща съвсѣмъ близу до оня Подвисъ, та и съ народнитѣ имена на *Ру́пченцитѣ, Ру́пцитѣ, Рупала́нитѣ и Рупали́итѣ,* както се викатъ сега родопскитѣ Българе отъ Перущица чакъ до Еносъ.

Ахридо́съ [3]) се споменва въ 11—13 вѣкъ, [4]) и споредъ Акрополита испърво е било сѫщо едно планинско название, едно име на Родопитѣ. [5]) Акрополита споменва въ тази область шесть крѣпости, отъ които положението на три е доста ясно. Крѣпостьта Ἐφραίμ, която е била споредъ него по́-близу до Одринъ, срѣща се като château l'Efraim у маршала Вилхардуина (1206), 5 денье пѫть отъ Одринъ, та

[1]) Heerstrasse p. 98.

[2]) Каза ми г-нъ Илия Бѣлковски, който е учителствувалъ по тия мѣста.

[3]) Формитѣ: nom. Ἀχριδῶς Акрополита стр. 42, gen. Ἀχριδοῦ Никита и Акр., dat. ἐν Ἀχριδῷ, acc. τὴν Ἀχριδῶ Анна Комнина.

[4]) Анна Комнина I, 199. Никита 535. Акрополита 42, 77, 119, 126. Provincia Philippopolis, Verois, Moras et Achrydu въ хрисовулътъ, даденъ отъ Алексия III на Венециянцитѣ 1199 (Tafel, Symb. crit. I 1849).

[5]) Τοῦ τῆς Ῥοδόπης ὄρους, ὅπερ καὶ Ἀχριδῶς ὠνόμασται. Акр. 42.

нѣма съмнѣние, че се намирала до нинѣшното село Еврем-кюй при долнята Арда, тамъ гдѣто отъ десно изъ предѣла Султанъ-Ери дохажда рѣката Бургазъ-дерѐ (отъ нѣкакъвъ си πύργος, нѣкоя стара развалина). Μνεΐακος на Акрополита, сѫщо се споменва у Вилхардуина като château Moniac (бълг. вѣроятно Мънякъ), два денье пѫть на западъ отъ Ефремъ, въ една хубава долина до рѣката Арда (fleuve de l'Arte). Този градъ трѣба да се търси между разнитѣ развалини по срѣдньото течение на Арда.[1]) Περπεράκιον, гдѣто е имало въ 14 столѣтие и владика, безъ съмнѣние е градището при десния брѣгъ на Перперекъ-дерѐ, притокъ на Арда.[2]) Οὔστρα (види се *Остра*) между Мънякъ и Перперакионъ, Κρυβοῦς между Перперакионъ и Ефремъ и „съвсѣмъ мъничката твърдинка“ (πάνυ σμικρότατον) Πάτμος „въ Ахридосскитѣ планини“ за сега немогѫ да опредѣлѭ. Споредъ всичко това излиза на явѣ, че Ахридо́съ се викала долината на срѣднята и долнята Арда, вънъ отъ Ахѫръ-Челеби, къмъ истокъ отъ него. Отъ нинѣшнитѣ имена приличатъ на Ахридо̀съ названието на *Ахѫръ-Челеби* при на́й-горнята Арда и на Помаци *Ахряне* въ сѫщия предѣлъ и при горньото течение на кричимската Въча, макаръ че и едното и другото не е влизало въ предѣлитѣ на оная стара область.

Въ втората половина на 13 столѣтие името на Ахридо́съ се губи и у списателитѣ на 14 столѣтие, у Пахимера и Кантакузина, се явява друго име, Μόῤῥα. За първъ пѫть го четемъ край Ахридо́съ въ единъ хрисовулъ отъ 1199: провинция Moras et Achrydu.[3]) Отъ свѣдѣнието на Кантакузина, който споменва ония нѣкогажъ ахридосски крѣпости Ефремъ и Ὑπερπυράκιον като градове на Морра, излиза на явѣ тъждествеността на двѣтѣ области. Види се, че Морра е била по-напрѣдъ една часть на Ахридосъ (може би ни-

---

[1]) Villehardouin ed. Wailly p. 259. — На Carte de nouvelles frontières etc. par Kiepert, Berlin 1881 има на срѣднята Арда двѣ села Hissaralti и едно Hissar-ustu-keui.

[2]) Градището на картата на Viquesnela. — Acta patriarchatus I, 190.

[3]) Ср. по̀-горѣ бѣл. 4 на стр. 22.

нѣшния предѣлъ Султанъ-Ери при Бургазъ-дерé), но послѣ името ѝ се пренесло на всичката область. Отъ Кантакузина се научаваме още, че Морра се простирала на сѣверъ до Станимашката область, на истокъ до Чърномѣнъ (Чирменъ) и близу до Одринъ, на югоистокъ до околноститѣ на Димотика, на югъ до приморската равнина, въ която жителитѣ ѝ сѫ пращали стадата си за зимовище, и че на западъ допирала до Меропи.[1])

За населението на Родопитѣ въ срѣднитѣ вѣкове знаеме отъ византийскитѣ свѣдения, че то е било нáй-повече пастирско и номадическо, сирѣчь е ходило съ стадата си долу при морето на зимовище.[2]) Споменватъ се Българе и Власи.

Отъ българскитѣ племена сѫ сѣдѣли тука познатитѣ *Драговичи* при сѣверното подножие и *Смоляне* въ вѫтрѣшността. Границитѣ на българский елементъ отъ тогава не сѫ се промѣнили яко много. Вилхардуинъ разказва, какъ е билъ убитъ въ 1207 год. Бонифаций, краль солунский, въ планинитѣ единъ день пѫть отъ Мосинополъ отъ „мѣстнитѣ Българе“ (li Bougre de la terre), когато е предприелъ единъ малъкъ походъ срѣщу тѣхъ, по побуждение на гърцкитѣ граждане въ реченний градъ. Отъ Кантакузиновитѣ разкази за Момчила се види, че е имало Българе до самата Ксантия. А въ нашето врѣме помашкитѣ села се свършватъ близу до сѫщата Ксантия (Ескидже), та има и стари български села чакъ близу до развалинитѣ на Траянополъ, до Фере и до Еносъ.

На старата българска държава сѫ принадлежали Родопскитѣ планини само нѣколко пѫти и то не цѣли, а за кратко врѣме. Нѣма съмнѣние, че голѣма часть на планинитѣ и съ Пловдивъ е влизала въ границитѣ на България при царя Симеона и царя Петра. Въ врѣме на второто царство ги владѣлъ Калоянъ. Послѣ, слѣдъ битката при

---

[1]) Пахимеръ II. 605. Кантакузинъ I 191, II 161, 404 (Ефремъ), 426 (Перперекъ), 433, 436, 461, 530; III 251.

[2]) Кант. I 146, II 402, 421, III 251.

Клокотница (нин. Семизче) отново ги освоилъ Асѣнъ II; сѣверното подножие (Станимака, Чепино и пр.) е било българско 1230—1246, а Ахридосъ си оставалъ на Византийцитѣ.[1]) Въ 1246 г. царъ Ватацесъ завоевалъ всичкитѣ Родопи. Царъ Михаилъ Асѣнъ въ 1254 г. превзелъ не само сѣверното подножие, но и Ахридосъ. Акрополита разказва, какъ тогава „жителитѣ, които бѣхѫ Българе, притичахѫ къмъ своитѣ сѫотечественници (τοῖς ὁμοφύλοις προσέτρεχον) и отхвърляхѫ игото на иноезичницитѣ“ (τὸν ζυγὸν τῶν ἀλλογλώσσων).[2]) Но царя не е могълъ да удържи своето завоевание. Послѣ Константинъ Асѣнъ едно кратко врѣме пáкъ е билъ господарь на Пловдивъ и Станимака. Нáй-подирѣ Іоанъ Александръ 1344 г. трайно е завзелъ Пловдивъ съ цѣлото подножие, но Морра не е могълъ да освои. И тъй си останѫли границитѣ до турското завоевание.

Другояче Родопитѣ, особно долината на Арда, се намирали нáй-повече подъ византийска власть, която е оставила разни дири въ родопскитѣ нарѣчия, разни гръцки думи, които другояче не се срѣщатъ въ българский езикъ: *хáркома* (χάλκωμα) бакъръ, *лепúда* (λεπίς) ножъ безъ черенъ, *посáтъ* (φωσσάτον лагеръ, опълчение у Византийцитѣ) орѫжие и пр.

Любопитни сѫ въ историята на българщината по Родопитѣ трима юнаци и тѣхнитѣ държави или движения: Иванко, Славъ и Момчило. Подробноститѣ на тѣхнитѣ сѫдбини сѫ добрѣ познати и заради това ние тука ще попригледнемъ само къмъ нѣкои географически фактове.

Болѣринъ *Иванко,* убиецътъ на царя Асѣна I, нáй-напрѣдъ е билъ византийский управитель на Пловдивъ и на крѣпоститѣ покрай родопското подножие. За него приказва лѣтописецъ Никита Акоминатъ, който като бивший управитель въ Пловдивъ добрѣ е билъ запознатъ съ тия мѣстности, какъ вече тогава градилъ нови (νεουργεῖν) крѣпости

---

[1]) Акрополита стр. 77 (Ватацевъ управитель въ Ахридосъ).

[2]) Сѫщий стр. 114.

и градовце на згодни мѣста, какъ събиралъ български войници и какъ отдалечавалъ Гърцитѣ отъ себе си. Слѣдъ самото възстание главната му крѣпость е билъ Кричимъ. Византийский пълководецъ Камицесъ нáй-напрѣдъ ударилъ на неѭ, и слѣдъ упорита борба ѭ превзелъ, но послѣ самъ билъ уловенъ отъ Иванка между Ватрахокастронъ и Баткунъ. Слѣдъ това цѣлитѣ Родопи до Мосинополъ, до Авдира и Ксантия и до планината Пангеосъ (въ Сѣрско) и съ Смолянската область минѫли въ рѫцѣтѣ на Иванка. Еднородцитѣ (ὁμογενεῖς) на драго сърдце се присъединявали къмъ него. Споредъ разказа на Никита, при своитѣ угощения давалъ да колятъ уловени Гърци за пò-голѣма тържественность. Нáй-подирѣ царь Алексий III самъ тръгнѫлъ срѣщу него, превзелъ Станимака и нѣйдѣ въ околноститѣ ѝ заробилъ Иванка съ измама, като го прелъстилъ съ клетви и даже съ испращание едно евангелие, да дойде на едно свиждание (1199).

Деспотъ *Славъ* е билъ най-напрѣдъ управитель на родопскитѣ предѣли въ името на своятъ уйчо, царя Калояна. Слѣдъ смъртьта му (1207) е ималъ неприятелство съ братовчеда си царя Борила, който се възкачилъ на търновский престолъ. Споредъ латинский лѣтописецъ Henri de Valenciennes причината на това неприятелство е била тя, че Борилъ е искалъ да вземе Славовата земя, но Славъ се въспротивилъ на това и отнемалъ на царя крѣпости, хора и приятели. Слѣдъ нещастното за Борила сражение при Пловдивъ (1208) латинский царь Генрихъ се срѣщнѫлъ съ Слава на Кричимъ, гдѣто, види се, му било сѣдалището, и послѣ е ималъ преговори съ него въ втората му крѣпость Станимака. Славъ послѣ това презъ зимата се оженилъ въ Цариградъ съ една незаконна дъщеря на Генриха и станѫлъ съюзникъ на Латинитѣ. Споредъ Акрополита той държалъ и Мелникъ и предѣлитѣ на Ахридóсъ. Още въ 1228 год. споменва се „всичката земя на Слава“ (totam terram de Sclave) между земитѣ, подвластни на латинското царство. Живѣлъ е въ-

роятно до 1230 г., до битката при Клокотница, и женилъ *се вторий* пѫть за една роднина на епирския владѣтель Теодоръ Комнинъ, отъ фамилията на Петралифа. Послѣ се подчинилъ на Асѣна II и споменва се между цариетѣ и тѣхнитѣ роднини и въ българскитѣ поменници.[1]) Името на този почти независимъ български господарь е останѫло свързано съ Родопитѣ за дълги врѣмена. Още въ 16 вѣкъ Родопитѣ се викали български *Славиеви гори*. Константинъ Философъ въ своето животописание на сърбский деспотъ Стефанъ Лазаревичъ (съчинено 1431 г.) приказва, какъ султанъ Муса 1410 г. въ борбата противъ брата си Сулеймана проводилъ единъ войвода, който **прошьдь Славиеввы горы рєчєныє** ударилъ на „Филипповъ градъ“ (Пловдивъ) и го превзелъ, и какъ сѫщий Муса 1412 г. тръгнѫлъ отъ Солунъ **Славиєвьıими горами** на **Андриꙗновь градь** (Одринъ). А *пѫтникъ* Вранчичъ още 1553 г. чулъ и си записалъ, че планинитѣ на югъ отъ Пловдивското поле се викали „Zlavievi gori.“[2])

Найголѣма слава въ народната паметъ си е приобрѣлъ *Момчило* войвода. Всичката му история има си зрѣлището въ Родопитѣ и родопското приморие. Споредъ Кантакузина *той* билъ родомъ Българинъ, но като го испѫдили отъ България заради разбойничества и грабежи, постѫпилъ на византийска военна служба, ами и тамъ правилъ само главоболие на пограничнитѣ византийски началници край българската граница, защото си позволявалъ лошавини оттатъкъ границата, макаръ че имало миръ. Когато найподирѣ искали да го накажѫтъ, отишелъ къмъ Сърбитѣ и останѫлъ тамъ доста врѣме. Послѣ е постѫпилъ въ войската на царя Кантакузина. Когато Кантакузинъ ударилъ на Периторъ при морето, защищаванъ отъ привърженни-

---

[1]) Villehardouin ed. Wailly p. 309, 331 Акрополита стр. 42. Ср. Бълг. История стр. 327.

[2]) Константинъ Философъ изд. Ягича, Гласникъ томъ 42 стр. 299, 306. Verantius изд. на Венгерската академия I, 331.

цитѣ на другий царь Іоанъ V Палеологъ, между обсадата меропскитѣ крѣпости и села доброволно се му подчинили, като сѫ били и пó-напрѣдъ служили подъ неговитѣ заповѣди, когато е билъ още „великий доместикосъ“ (военачалникъ). Сѫщеврѣменно сѫ поискали отъ него управитель. Кантакузинъ проводилъ Момчила, вече защото е билъ тѣхенъ еднородецъ (ὁμόφυλος). Момчило въ меропскитѣ села събралъ една войска отъ 300 конни и 5000 пѣши[1]), но съ тази сила само кратко врѣме е спомагалъ на господаря си; като „станѫлъ голѣмъ“ и прочутъ, направилъ се независимъ, слѣзнѫлъ въ приморието, изгорѣлъ при Авдира корабитѣ на турскитѣ Кантакузинови съюзници отъ Анатолия и ненадѣйно нападнѫлъ самаго царя между развалинитѣ на Мосинополъ, тъй щото Гърцитѣ едвамъ сполучили да се оттеглятъ въ близката Кумуцена (Гюмюрджина). Съ това още пó-вече се прочулъ, като опитенъ въ войната и почти непобѣдимъ, и удостоилъ се отъ Кантакузина, който искалъ да се отърве отъ неговото неприятелство, даже съ севастократорската титла. За сѣдалището си избралъ Ксантия, единъ старински градъ при прохода, гдѣто слиза пѫтя отъ горнята Арда, отъ меропскитѣ предѣли, долу въ крайморската равнина. Найподирѣ Кантакузинъ съ помощьта на турския си съюзникъ Омаръ-бегъ, владѣтель на Смирна, разбилъ Момчила подъ стѣнитѣ на Периторъ (1345). Момчило юнашки погинѫлъ въ борбата. Кантакузинъ слѣдъ това тръгнѫлъ на Ксантия. Ксантийцитѣ, който сѫ биле участвували въ походитѣ на родопский севастократоръ, се предали. Къмъ жената на Момчила, която е била отъ България, Кантакузинъ се отнесълъ съвсѣмъ великодушно; заповѣдалъ, да ѝ се неотнема нищо и оставилъ ѝ на воля, да си остане съ всичкия свой имотъ въ ромейската земя или да се завърне въ отечеството си, но тя е предпочела послѣдното. Вече отъ думитѣ на найблизкия и най-вѣрния

[1]) Никифоръ Григорасъ II 702 говори само за 2000 души отбрана конница, Българе и Сърби, готови да умрѫтъ за своятъ юначенъ войвода.

свидѣтель, самия Кантакузинъ, и отъ съчинението на съврѣменния Никифоръ Григорасъ се види, какво голѣмо впечатлѣние е направила въ онова врѣме личностьта на Момчила съ ненадѣйното си въздигание и съ бързата си юнашка кончина. Това впечатление заягкнѫло е въ народната поезия, въ българский и сърбский народенъ епосъ, и въ него живѣе и до днесъ.[1])

Освѣнъ Българе имало въ Родопитѣ, както и сега, номадически Власи. За тѣхъ намираме едно свѣдѣние сѫщо у Кантакузина. Когато въ борбата на двамата Андрониковци „стратигъ“ (управитель) на Родопитѣ Андроникъ Палеологъ преминѫлъ отъ младия царь къмъ стария (1322), затворилъ едного Влаха отъ номадическитѣ пастири, на име *Шарбана*, и далъ да го жигосатъ въ лицето.[2]) Но Шарбанъ побѣгнѫлъ изъ тъмницата, събралъ чети на легко въорѫжени номадически пастири и провъзгласилъ се въ полза на младия царь. Гражданетѣ въ родопскитѣ крѣпости (οἱ ἐν ταῖς πόλεσι) се уплашили отъ това движение на селенитѣ (ἀγρόται), затворили стратига и преминѫли къмъ младий Андроникъ. Шарбанъ самъ отишелъ при младия царь и за голѣмо очудвание на Гърцитѣ го молилъ на колѣнѣ, да прости на стратига вината му. Освѣнъ този любопитенъ епизодъ има и други дири на старо постоянно влашко население; на лѣвий брѣгъ на Места нѣкои български, сега помашки села иматъ влашки названия, като *Си́нгуръ* (влашки са́мъ; срѣща се и като лично име), *К'рбулъ*.

Въ византийското врѣме имало въ Ахридо́съ вече въ 11 вѣкъ и *Турци*[3]). Такива турски колонии, взети отъ анатолскитѣ Селджуци съ военна цѣль и покърстени, сѫ били населени на нѣколко мѣста, като около Солунъ така на-

[1]) Вижь Дринова въ Пер. Спис. IV, 146—149.

[2]) Ἕνα δὲ τῶν ἀπὸ τοῦ Δακικοῦ γένους νομάδα Συρμπάνον ὀνομασμένον. Кантакузинъ I, 146.

[3]) Τῶν περὶ τὴν Ἀχριδῶ οἰκούντων Τούρκων. Анна Комнина I, 199. Вече Тафелъ тълкувалъ това мѣсто за Родопитѣ, а не за Охридъ.

реченитѣ Вардариоти, които сж имали и особенъ владика, или други около Верреа (Стара Загора), които сж заварили кръстоносцитѣ 1189 г. Отъ тия християнски Турци, населявани отъ византийскитѣ императори, мислж, произлизатъ нинѣшнитѣ *Сургучи* около Одринъ, християне, който говоржтъ турски.[1])

Слѣдъ турското завоевание сж станжли голѣми промѣнѣния въ Родопитѣ. Едно отъ найважнитѣ е приеманието на ислама отъ една твърдѣ голѣма часть на българскитѣ планинци. Землище, по което сега сж распространени Помацитѣ, е твърдѣ значително: единъ широкъ поясъ, който се простира отъ Пловдивъ до Солунъ, отъ срѣдньото течение на рѣката Арда чакъ до македонский Вардаръ. Въ него влизатъ предѣлитѣ Рупчосъ, Ахжръ-Челеби, Доспатскитѣ планини, Чепино, Неврокопско, Разложско, и една голѣма часть на срѣдната Македония, Джумайско, Пиянешко, Малешевско, Тиквешко, Кукушко, Моглена и пр.

За българската история много е важенъ въпросътъ, кога е станжло потурчванието на тия Българе. Има свѣдѣния, които ни каратъ да вѣрваме, че това се случило доста отъ давна, но никакъ не веднага слѣдъ падението на старитѣ християнски държави. Наистина, при самото завоевание е имало много случае на доброволно потурчавание, но това, види се, никждѣ не е било общо. Іоасафъ Бдинский приказва, че слѣдъ превзиманието на Търново мнозина сж преминжли къмъ Мохамедовата вѣра, или, каже, отъ страхъ или прелъщени съ ласкания или отъ надѣжда за придобивание почести и имоти или нáй-подирѣ отъ простота.[2]) Цамблакъ разказва, че патриархъ Евтимий, като е живѣлъ слѣдъ падението на царството въ Тракия въ заточение, съ своитѣ проповѣди е сполучилъ, щото мнозина отбѣгвали не само ереситѣ, но и „сарацинскаго нечестія

[1]) За *куманското* происхождение на черноморскитѣ Гагаузи мислж да проговорж въ една особна статия.

[2]) Пер. Списание I (1882) 44.

тмы“.[1]) А отъ друга страна знаемъ на пр. отъ Владислава грамматика (1469), че въ него врѣме въ Крупникъ (при р. Струма) сѣдѣлъ още владика, когато въ нашитѣ денье селото отдавна е чисто помашко. Български пó-нови лѣтописни бѣлѣжки[2]) отнасятъ потурчването на „Доспатъ планина, Чепина, Крупникъ, Кочани“ въ врѣмето на султана Селима I (1512—1519), едно нѣщо, което съмъ чулъ нѣколко пѫти и отъ устнитѣ приказки на тракийскитѣ Българе. Захариевъ, безъ да опредѣля отъ кѫдѣ е почерпилъ своето свѣдѣние, отнася приеманието на ислама отъ родопскитѣ Помаци въ деньетѣ на царя Баязида II, въ 1495 год.[3]). А отъ Г-на Славейкова съмъ се научилъ, че въ грѫцкий Бачковский мънастирь (на югъ отъ Станимака) имало преди много години единъ поменикъ, отъ който се виждало, въ коя година кое отъ сегашнитѣ помашки села въ близкий Рупчосъ е престанѫло да дохажда въ мънастиря, слѣдователно че това приемание на ислама е било постѫпенно. Самитѣ родопски Помаци иматъ за това събитие само тъмни предания. Тѣ приказватъ, че потурчването не е било на сѫдѣ сѫщеврѣменно. Въ западнитѣ планини нáй-напрѣдъ се потурчилъ ужъ Доспадъ, послѣ Наиплии, Девленъ и тамкашнитѣ села и нáй-послѣ Чепино. Това послѣдньото се потвърждава отъ нѣкои писменни свидѣтелства. Чепинци иматъ една *санѫр-ламѫ* за своитѣ между, издадена при потурчването имъ, съ една дата, която показва, че това е станѫло преди 227 (арабски) години. То напълно се посрѣща съ познатия българский записъ, напечатанъ у Захариева, споредъ който това събитие се случило въ врѣме на султана Мохаммеда IV и на великий му везиринъ Мохаммедъ Кюприли (1656—1661).[4])

---

[1]) Житие на Евтимия, Гласникъ 31, стр. 288.

[2]) Ср. Период. Спис. VII стр. 9.

[3]) Захариевъ 74.

[4]) Захариевъ 67. Г-нъ Славейковъ е распитвалъ въ Бѣлово за този записъ и е издирилъ, че той е съвършенно истински, само че у Захариева езика е малко поизмѣнѣнъ.

Неподлежи почти на никакво съмнѣние, че потурчването на Родопитѣ се е начензло въ врѣмето, когато борбата противъ християнскитѣ държави на полуострова е била вече довършена и когато Турцитѣ сѫ били неоспорими господари на цѣлия полуостровъ. А това начало е било въ врѣмената на Баязида II и на Селима I, когато се е потурчила черквата на св. Димитрий въ Солунъ (1499) или митрополията на св. Георгий въ София,[1]) когато на християнетѣ се отнемали всичкитѣ каменни богослужебни здания и се оставяли само дървени черквици и когато жестокий Селимъ I споредъ самитѣ турски свѣдѣния си наумилъ да истреби или да потурчи всичката рая.[2]) Послѣ това ислама се е распространявалъ по Родопитѣ още въ 17 вѣкъ, когато Мохаммедъ IV дохаждалъ на ловъ на „Деспотъ-яйласѫ“.

Има едно обстоятелство, което вѣроятно е имало голѣмо влияние върху распространението на ислама тъкмо по Родопитѣ и по източната Македония. То е дохождането на едно множество анадолски Турци. Стария Ахридо́съ, сирѣчъ Султанъ-Ери съ долнята долина на Арда, както и Хаскюйско и приморската равнина сѫ сега единъ горѣ долу турски предѣлъ. Но не сѫ биле тие Турци, постоянно заселени по селата, които сѫ повлияли тъй силно на българскитѣ планинци, живущи на западъ отъ тѣхъ. Тамъ въ западната часть на Родопитѣ нѣма почти никакви по́значителни османски колонии, освѣнъ нѣколко градове (Пещера, Неврокопъ и пр.), а постоянното население до днесъ е чисто българско. Но тамъ сѫ се движили воинственнитѣ турски пастири, до сега познати подъ името *Коняри* или *Юру́ци,* които толкозъ много се споменватъ въ устнитѣ

---

[1]) Период. Спис. VII стр. 119 бѣл. — Tafel, de Thessalonica eiusque agro, Berolini 1836 p. 133 знае, че черквата св. Димитръ около 1480 е била още въ рѫцѣтѣ на християнетѣ, но за потурчването ѝ не е издирилъ нищо. Г. 1499 иматъ сръ́бскитѣ лѣтописи: Шафарикъ, Památky стр. 82.

[2]) Hammer, Осм. история, фр. прев. IV 364.

предания на доспадскитѣ Помаци. Вече преди преминаванието си въ Европа Турцитѣ сѫ живѣли по Мала Азия отчасти като номадически пастири, които зимѣ ходили по крайбрѣжията, лѣтѣ по височинитѣ.[1]) Слѣдъ завоеванието на европейскитѣ земи тѣ сѫ наченѫли да дохождатъ въ Тракия и Македония, да зимуватъ при морето отъ Еносъ до Солунъ и да лѣтуватъ по Родопитѣ и по разни македонски планини. До днеска има тука двойни номадически пастири, християнски Власи, старожили на полуострова, и мусулмански Турци. Селата на турскитѣ пастири, заедно съ зимовищата имъ, се намиратъ около Гюмюрджина, отъ Сѣръ до Кукушъ и Солунъ, въ Моглена и пр. Името Коняри ми тълкувахѫ нѣкои отъ турското *коюнъ* (овца), други отъ българското *конь,* но види се, че то произхожда отъ анадолския градъ Кониé (Иконионъ), който лежи срѣдъ голѣмитѣ равнини на вѫтрѣшната Мала Азия. Тѣ сами не допущатъ да се наричатъ съ това име, а се зовѫтъ *Юруци* (отъ *юрюмекъ,* ходѫ). Говорѫтъ турски съ едно нарѣчие по нѣщо отдѣлно отъ обикновенния османский езикъ. За врѣмето, кога сѫ дошли на Балканский полуостровъ, нѣма точни свѣдѣния. Пѫтешественникъ Ханъ е чулъ въ Македония, че това е станѫло преди 300 — 350 години, слѣдователно въ началото на 16 столѣтие, и прибавя, че споредъ мѣстнитѣ предания въ Македония много християне сѫ приемали исламътъ, за да се отърватъ отъ притѣсненията на новитѣ гостье, на пр. въ Моглена.[2]) Менѣ ми разказвахѫ, че тия Коняри сѫ дохождали въ южна Македония постѫпенно, нѣкои преди 200 години и пó-вече, нѣкои сега преди 50. Диритѣ имъ отиватъ доста далеко на сѣверъ. Въ Осоговскитѣ планини при Кюстендилъ ми показахѫ „Юручки гробища“, едно множество стоящи камънье върху една висока поляна, остатъкъ отъ нѣкое юрушко лѣтовище. На родопскитѣ „яйли“ (Помацитѣ турското *яйлá,*

---

[1]) На пр. въ Витиния 1328: Кантакузинъ I 341.

[2]) Hahn, Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar, Wien 1867 p. 261.

пасбище, казватъ български *плáнина,* а гориститѣ планини наричатъ съ една турска дума *балкáнъ)* има пълно предания, отъ които се вижда, че тия мусулмански пастири сѫ биле единъ пѫть доста многочисленни и влиятелни. На Доспадъ, между Батакъ и Неврокопъ, приказватъ, че „Койнаритѣ“ единъ пѫть сѫ броили тука даже до 70000 „оджаци“ и сѫ имали колиби, распилѣни на десеть часа пѫть, въ които испърво сѫ и зимували, но послѣ сѫ видѣли, че планинската зима е много остра, и сѫ наченѫли да слизатъ на зимовище при морето, въ Солунско.[1]) Сега дохаждатъ въ съвсѣмъ малко число и пасѫтъ своитѣ коньe и овце тукъ-тамѣ и близу до румелийската граница. Отъ Помацитѣ съмъ чулъ, че въ Солунъ имало една махала Карлъкъ-махалеси, наречена отъ Конярцитѣ, които лѣтували на Карлъкъ-планина между Доспадъ и Батакъ. Единъ траенъ споменъ е оставило боравението на Конярцитѣ въ географическитѣ названия. Онова множество турски имена на върховетѣ, което се вижда забѣлѣжено на картитѣ отъ Одринско и Димотишко чакъ до изворитѣ на Искъръ и даже и по Перинъ-планина, никакъ не е помѣстено по нѣкое недоумѣние на научнитѣ пѫтници (Викенела и др.). Тия имена се употрѣбяватъ отъ Турци и Българе безъ разлика и сѫ остатъкъ отъ турскитѣ пастири. Карлъ́къ, Мусаллá, Гьол-тепé и други видни върхове сега нѣматъ българско име, а само турско, дадено отъ Юруцитѣ.

Забѣлѣжително е, че край българскитѣ мусулмане има и гърцки. Голѣмото село Лялово (90 кѫщи) на югъ отъ Неврокопъ е населено отъ мусулмански Гърци, а нѣкои

---

[1]) Числото на 70.000, разбира се, много и премного е увеличено. Marsigli, Stato militare dell' imperio ottomano, Amsterdam 1732 p. 129 полага въ описа на турскитѣ военни сили числото на всичкитѣ Юруци, единъ ужъ номадический пастирский народъ, споредъ турски свѣдѣния на 1702 семейства, които испращали 298 войници. Седемтѣхъ имъ бегове споредъ него сѫ били въ Виза, Ямболъ, Текирдагъ (Родосто), Солунъ (400 сем.), „Aghra, Cogiak, Nalauchen“ (?). Riccaut, Histoire de l'état présent de l'empire ottoman, Amsterdam 1672 p. 612 счита „Юруклеръ“ даже само на 1294 семейства.

Помаци сѫ ми разказвали, че и жителитѣ на други двѣ близки села Ловникъ и Корникъ сѫ били испърво сѫщо Гърци, а като сѫ станѫли мусулмане, сѫ се побългарили и се приподобили къмъ сѫсѣднитѣ имъ български поклонници на ислама.

Слѣдъ тия исторически бѣлѣжки върху минѫлото на Родопитѣ врѣме е, да се върнемъ пáкъ къмъ нашето пѫтувание. Не съмъ влизалъ въ Рупчосъ или даже презъ границата въ Ахѫръ-Челеби или Доспадъ, а съмъ минѫлъ само покрай сѣверното подножие, гдѣто лежи цѣлъ единъ редъ любопитни стари градища.

Отъ Пловдивъ нáй-напрѣдъ посѣтихъ *Станимака*. Върви се 15 километра къмъ юго-истокъ по една сълнечна равнина между пуститѣ сега чалтици (оризови нивя). Окото на пѫтника се занимава съ погледа на планината, която тука е украсена съ единъ редъ бѣли мънастири и цвѣтущи села. За тѣхъ ще споменѫ само едно нѣщо, което Дубровчанинъ Лукаричъ забѣлѣжва за *Марково*. Казва, че султанъ Баязидъ II подарилъ на Исмаилъ-оглу, послѣдния селджукский князъ на Синопе, село Марково, че потомцитѣ на тоя владѣтель още тамъ държали старото си име и че той самъ (на края на 16 вѣкъ), като е дохаждалъ въ Пловдивъ, се запозналъ съ братия Селгиметъ (?) и Смаилъ, които сѫ живѣли, каже, съ пó-добри обичаи отъ колкото другитѣ „варвари".[1]) Тази фамилия на синопския Смаилъ-бегъ сѫществува въ Пловдивъ и до днесъ и още си държи своятъ *мютевелликъ* въ село Марково; забѣлѣжителното въ неѭ е това, че на челото на рода стои не бащата, а едно лице избрано отъ всичкитѣ мѫжки роднини.

Станимака лежи до самия входъ въ планинитѣ, тамъ гдѣто *Чепелáрската ря'ка* излиза отъ единъ тѣсенъ проходъ вънъ въ полето. Тя е единъ голѣмъ градъ, съ 1918 кѫщи

[1]) Luccari, Annali di Ragusa (1605) p. 106.

и 9425 жители, 6819 Гръци, 1852 Българе и 703 Турци.[1]) Източната махала се вика *Ампело.*[2]) Между населението преобладава гърцкиятъ елементъ. Производството вино и ракия и търговията съ тия пития сѫ главнитѣ занятия на жителитѣ. Наоколо по скалитѣ стои едно множество оброчища, малки каменни параклиси (св. Илия, св. Георги и пр.). Лѣтната жега се умирява отъ ***вечернѝкъ*** (и гърцки вечѐрникосъ), единъ вѣтъръ, който отъ 6 часа слѣдъ пладнѣ до 8 часа зараньта вѣе отъ планината. Него има и въ всичкитѣ други тѣсни долини, които отъ Родопитѣ се спущатъ на сѣверъ въ полето. Физическата му причина лесно се обяснява: топлия въздухъ, който денемъ се згрява надъ полето, на вечерь се дига на горѣ и на мѣстото му слиза пò-студения въздухъ отъ планината — сѫщото явление, което на сждѣ се срѣща при морскитѣ крайбрѣжия, гдѣто на вечерь топлия земский въздухъ и пò-хладния морский се изравняватъ съ единъ вѣтрецъ (brise), който се дига отъ морето.

Долината, стѣснена между страшно стърми голи скалини, представлява единъ любопитенъ погледъ въ планинитѣ. Нáй-назадъ въздига се на лѣвия брѣгъ едно старо градище. Има до него половинъ часъ или до 2 километра пѫть[3]) и то много лошь пѫть, единъ видъ стълба, пò-згодна за мулета и магарета, отъ колкото за човѣци и коньe. Градището (130 метра надъ Станимака) стои на единъ уединенъ високъ острогъ между пѫтеката и дълбоката провала на рѣката. На около се виждатъ голи стърмнини, тукъ тамѣ разрѣзани отъ коритата на долчинитѣ. На сѣверъ съглежда се Станимака съ червенитѣ ѝ стрѣхи, задъ нея полето (Пловдивъ е закритъ) и нáй-далеко Стара-планина

---

[1]) Официялна статистика на Ист. Румелийското население. Пловдивъ 1880, стр. 14.

[2]) Въ Бълг. История (Одесско изд.) стр. 745 погрѣшно турихъ А. като особно село.

[3]) Близу 2000 метра по подометра, който носихъ съ себеси за мѣрение малки разстояния.

съ Гюмрукчалъ и Сопотскитѣ върхове. На югъ погледа иде може би единъ часъ далеко. Тамъ има покрай рѣката и на терраси, съ трудъ размѣстени по каменититѣ скали, още нѣщо лозя, но пó-горѣ се вижда само дива природа, голѣми гори, буки и *чамлѫкъ* (борове); само тукъ-тамѣ се жълтѣѭтъ снопитѣ на нѣкое уединено нивице. Въ тая посока се дохажда за 3 часа въ Бачковский мънастирь, въ единъ день, всé край сѫщата рѣка, въ Чепелари, централното село на Рупчоската околия, въ 20 часа въ Ахѫръ-Челеби, въ 3—4 денье въ Гюмюрджина.

Самата крѣпость е отъ ония, които сѫ могли да зарадватъ сърцето на единъ срѣдовѣковний рицарь или болѣринъ: преди изобрѣтението на огнестрѣлното орѫжие едно мѣсто непристѫпно и непобѣдимо. Върху една гладка скалина, на западъ къмъ пѫтя до 30 метра висока и почти наклонена на напрѣдъ, стоятъ стѣнитѣ на единъ четверожгъленъ кастеллъ, съградени отъ грубо, нетесано камънье. Отъ тая страна нѣма пристѫпъ. Трѣба да се мине по една тѣсна пѫтечка около една отдѣлна кула, която е стояла при южната страна, за да се дойде на тѣсния дворъ, който лежи между високото градище и провалата на рѣката. Отъ тамъ можешъ да се качишъ между търнье, храстье, счупени тухли и камънье горѣ въ крѣпостта; но менъ ми се маеше главата отъ слънцето и заради това се отказахъ отъ желанието да се катерѫ горѣ въ самото орлово гнѣздо. На сѣверна страна стои подъ скалата, вѫтрѣ въ укрѣпленията на градището, една стара черква, сега пуста, наречена у Гърцитѣ ἡ Παναγία τοῦ Καλέ. Основитѣ на зданието, което е 23 раскраче дълго, стоятъ на скалата. Долу има единъ като подрумъ и надъ него стои черквата, единъ хубавъ паметникъ на византийската архитектура, съграденъ отъ плоски тухли и правилно притесано камънье (всѣкога 3 реда тухли и 3 реда камънье). Надъ западнитѣ врати имало единъ видъ камбанария; кубето на срѣдата е провалено, но апсидата, обърнѫта къмъ рѣката, си стои. Отъ вънъ

и отъ вжтрѣ има старъ живописъ съ грѫцки надписи (прокопиос, ефимиа), но очитѣ на лицата сж искъртени отъ Турцитѣ. Никждѣ нѣма надписъ, за да ни развѣщѣе, отъ кого и кога е билъ граденъ този храмъ, който сега доста лесно би могълъ да се възобнови, но мислж, че той не ще бжде по́-старъ отъ врѣмето на Комнинитѣ.

Въ това градище е имало още единъ паметникъ и то български паметникъ, но менѣ ми се паднжла скърбната участь, да намѣрж, че тази старина сега слѣдъ освобождението на България е била унищожена отъ една безбожна ржка. Съ собственнитѣ очи се увѣрихъ, до каждѣ може да стигне гръцкиятъ фанатизмъ въ борбата срѣщу българщината. На 21 юлий (1883) слѣдъ пладнѣ отидохъ да видж „калето“. Съ мене бѣхж станимашкий околийский началникъ г-нъ Куртовичъ, полицейский коммисаръ г-нъ Топузовъ, г-нъ Иванчо Чомаковъ отъ Пловдивъ, г-нъ учитель Мишевъ и нѣколко български ученици. Искахж преди всичко да ми покажжтъ стария надписъ отъ царя Асѣна, който впрочемъ въ научната литература вече отколѣ е познатъ. Той бѣше втесанъ въ скалата отдолу подъ основитѣ на крѣпостта отъ южната ѝ страна на едно високо мѣсто, до което обаче можеше да се излѣзе по стърмото камънье. Но надписа бѣше заличенъ. Познавахж се само мѣстата на редоветѣ му, които отъ далеко се бѣлѣехж върху възчерната скала. Нáй-напрѣдъ помислихме, че е замазанъ съ варъ, но послѣ се увѣрихме, че буквитѣ съвсѣмъ сж уничтожени съ тесла, и то недавно; работата бѣше още прѣсна и дъждъ не бѣше още омилъ бѣлитѣ ѝ слѣди. Въ послѣдньо врѣме бѣхж дохаждали мнозина, да видятъ тази българска старина. Това, види се, е разгнѣвило нѣкои прекалени гърцки патриоти въ Станимака и тѣ се рѣшили да затриятъ тази диря на българското царствование, спасена въ землището на еллинскиятъ имъ градъ. По скалата се виждахж прѣсно втесани имена на нѣкои гърцки младежи; моитѣ другари ги заподозрихж, че сжщата тѣхна тесла е свършила и онова

черно дѣло, може би двѣ три недѣли преди нашето дохаждание.[1])

Надписътъ е познатъ. Едно изображение е съхранилъ единъ старъ пѫтникъ, който го начърталъ, безъ да знае, какво значи тая старина. Французский лѣкарь Paul Lucas, който по заповѣдь на краля Людовика XIV е предприелъ нѣколко научни пѫтешествия на истокъ, въ 1706 г. презъ юния минѫлъ отъ Пловдивъ презъ долината на горнята Арда за Драма и Сѣръ. Единъ половинъ часъ отъ Станимака е видѣлъ развалинитѣ на една силна крѣпость съ една хубава черква отъ страна. „На една друга страна, пише, съгледахъ върху скалата единъ надписъ, буквитѣ на който ми се струвахѫ най-повече като нѣщо съвсѣмъ особно. Жителитѣ на страната вѣрватъ въ простотията си, че този надписъ съдържава тайната на камъка на мѫдрецитѣ. Когато видѣхѫ, че го преписвамъ, дойдохѫ много лица, които искахѫ да ги научѫ, какъ се прави злато“. Люка не е знаялъ, какво казва надписа, за който тогавашнитѣ Станимакалии сѫ мислѣли, че съдържава таинственни алхимически указания за правение злато, но помѣстилъ единъ чертежъ отъ него въ пѫтописанието си.[2]) Отъ словѣнскитѣ учени го намѣрилъ въ книгата на Люка и го прочелъ П. И. Шафарикъ.[3]) Въ най-послѣдньо врѣме надписа отново билъ преписванъ и напечатанъ въ „Гайдата“ на Славейкова и въ „Марица“.[4]) Споредъ сравнението преписа на Люка съ тия копии той бѣше написанъ въ де-

---

[1]) Отъ „Московскія Вѣдомости“ 1884 No. 4 научавамъ се, че г-нъ В. В. Качановски, който е пѫтувалъ тука нѣколко недѣли преди мене, още видѣлъ този надписъ на Асѣна II. „Замѣчательно что надписъ эта носитъ слѣды весьма свѣжей, преднамѣренной порчи какимъ то тупымъ орудіемъ, оказавшимся однако безсильнымъ скрыть для археолога важныя для него начертанія“. Споредъ това вандалската работа тогава бѣше едвамъ наченѫта съ нѣкои скромни опитвания, които послѣ се продължавахѫ до пълното изтъргание на надписа.

[2]) Paul Lucas, Voyage dans la Grèce, l'Asie Mineure, la Macédoine et l'Afrique, Paris 1710 (нѣм. Hannover 1715) надписъ No. 46.

[3]) Šafařík, Památky jihoslovanského písemnictví, 2 изд. стр. 94.

[4]) Гайда 1864, 8 Юний (I бр. 23 стр. 182). Марица бр. 275, 7 Апр. 1881.

ветъ редове съ слова грубо изтесани и помежду си свързани, които се четохѫ така:

† Блѣт: ѕѱ: лд
енд б҃ѡ въздви
женъи цр: асѣнь
блъгаромь. игрък
омь. таже и прочим
ъ странамь. постав
и алексѣ севаста
и ѕизда сеигра
дъ:

Смисъла е както слѣдва: **Б лѣт(о) .ѕѱлд. енд(икта) .д. б(ог)ѡ(мь) въздвиженъи ц(а)р(ь) Асѣнь Блъгаромь и Гръкомь, та же и прочимъ странамь постави Алексѣ севаста и ѕизда сеи градъ.** Годината 6739 отъ сътворение мира по византийското лѣточисление се пада отъ 1 септемврий 1230 до 1 септемврий 1231, и на истина имаше индиктионъ 4. На пролѣтъ 1230 царь Асѣнъ II, както е познато, разбилъ епирский деспотъ Тодоръ Комнинъ при селото Клокотница, сега Семизче, между Пловдивъ и Одринъ, и завоевалъ всичката страна до Солунъ и Драчь. Въ това врѣме назначилъ „Алексѣ севаста“ (който едвамъ може да се счита за едно лице съ Александра севастократора, брата царева), види се, за управитель на тие мѣста и „дзиздалъ градъ“ на Станимака, сирѣчь възобновилъ и укрѣпилъ старото градище на Иванка и на Слава.

Попъ Константинъ въ своето описание на Пловдивската епархия отъ 1819 год. казва, че тази развалина едно врѣме се наричала Πετριτσός и прибавя, че мънастирската черква въ Бачково се зовѣла θεοτόκου τῆς Πετριτσοντίσσης. Слѣдователно старото име на крѣпостьта е било ужъ *Петричъ.* У Анна Комнина въ животописание на царя Алексия I (1084—1118) двапѫти се споменва една крѣпость Περιτζός, но и двѣтѣ свѣдѣния показватъ, че тя трѣба да се търси

нѣйдѣ до Срѣдецъ и че не е сѫща съ онова родопско градище.[1]) Въпросъ е, да ли оня Петричъ на попа Константина е Станимашкото кале или нѣкое укрѣпление при самия Бачковский мънастиръ, едно нѣщо, което може да се рѣши само съ разгледвание на старитѣ за сега непристѫпни мънастирски книги.

Бачковский мънастирь лежи, както споменѫхме вече по-горѣ, три часа отъ Станимака на югъ въ сѫщата долина, на пѫть за Ахѫръ-Челеби и Ксантия. Името си има отъ едно близко село Бачково (167 кѫщи). За основанието му се намиратъ подробни свѣдѣния въ книжката на попа Константина. Основали го двама братия Грузинци въ врѣме на царя Алексия Комнина, споменвани и отъ съврѣменната Анна Комнина, членове на фамилията *Вакурани*, погърчено Πακουριανός, севастъ и „великий доместикъ“ (пълководецъ) Григорий и великий „магистръ“ на източнитѣ провинции Апасиосъ въ година 1084 (6592 инд. 7), съ единъ царский хрисовулъ (διὰ χρυσοβούλλων βασιλικῶν). Мънастира отъ нихъ билъ снабденъ съ великолѣпни имущества: всичкитѣ мѣста отъ Стенимахосъ чакъ до Ксантия и Перитеорионъ, послѣ земи въ Кесарополъ (Неврокопъ), въ Сѣръ и до Солунъ едно село, наречено Πριλόγκιον. Освѣнъ това отъ тѣхно врѣме е имало въ мънастира единъ старъ типикъ на кожа, писанъ на три езици, гърцки, грузински и арменски.[2]) Нѣма съмнѣние, че Константинъ въ 1819 г. е видѣлъ хрисовулътъ и типикътъ, и че и двѣтѣ старини, може би съ други рѫкописи,

---

[1]) Походъ срѣщу Куманитѣ, презъ Филиппополь καὶ εἰς τὸν λεγόμενον Περιτζὸν καὶ Τριάδιτζαν на Нишъ и Браничево. Анна Комн. изд. Пар. 449. Диогенъ искалъ да иде отъ Христополъ (Кавала) ἢ εἰς Πέρνικον (Перникъ въ Радомирско) ἢ εἰς τὸν Περιτζόν. Анна изд. Боннско I, 442.

[2]) Ἐγχειρίδιον περὶ τῆς ἐπαρχίας Φιλιππουπόλεως ἢ περιγραφὴ αὐτῆς, συντεθεῖσα ὑπὸ τοῦ αἰδεσιμολογιωτάτου Οἰκονόμου Κυρίου Κωνσταντίνου ἱερέως Φιλιππουπολίτου печ. на разноскитѣ на Пловдивский владика Пайсий въ Виена въ печатницата на Сърбина Дим. Давидовича 1819 (61 стр. съ карта). За съжалѣние нѣмамъ тази рѣдка и забравена книжица при рѫцѣ, а само бѣлѣжки, които си направихъ отъ единъ екземпларъ преди деветь години. За Бачково стр. 54. Ср. Цукаласъ, Περιγραφὴ τῆς ἐπαρχίας Φιλιππουπόλεως (Виена 1851) стр. 60.

сѫществуватъ до днесь. Отъ старо врѣме имаме още три свѣдѣния за този мънастирь отъ грузинско основание. Въ врѣмето на кърстоносний походъ 1189 г. кръстоносцитѣ сѫ превзели крѣпостьта и мънастирь Scribention и игумена, който е билъ родомъ отъ Hibernia (сирѣчъ Hiberia, Ἰβηρία, Грузия), привели къмъ царя Фридриха Барбаросса въ Пловдивъ, който поприказвалъ съ него и го пропуснѫлъ.[1]) Българинъ Константинъ Философъ (1431), като споменва за Станимака, казва, че това мѣсто „**нѣкыихь братѣи тоу живоущиихь, иже бѣше вь врѣмена благочьстивыихь цареи, подьписано и дано светомоу градоу Иеросолимоу**“, което мислѭ, че трѣба да се тълкува не на Станимака а на мънастира, задушие на грузинскитѣ братия.[2]) Лукаричъ забѣлѣжва за царя Іоанна Александра: „неговия ликъ въ природна величина (ritratto al naturale) съмъ видѣлъ въ мънастира св. Мария въ околноститѣ на Станимака (Stanimaca), градъ на Тракия, която сега се казва Романия, отъ новия Римъ, сирѣчъ Цариградъ; тая черква, съградена отъ единъ иверский краль (rè di Hiueria), е била уголѣмена и надарена (accresciuta e bonificata) съ много доходи отъ оня Александръ.“[3]) Слѣдователно царь Александръ, слѣдъ като е превзелъ (1344) Пловдивъ съ близкитѣ родопски предѣли, е станѫлъ благодѣтель на Бачковский мънастирь, и още въ врѣме на Лукарича, кѫдѣ края на 16 вѣкъ, калугеритѣ сѫ го споменвали като подновителя на тѣхната обитель. Че ликътъ на царя Александра сѫществува въ мънастира и до днесь или поне е сѫществувалъ до нашитѣ денье, това го знаемъ отъ Захариева[4]), та съмъ го чулъ и отъ други лица, които сѫ го видвали въ недавно врѣме. Lucas 1706 г. намѣрилъ въ мънастира „Bascu“ до 100 калугери, едно укрѣплено здание като крѣпость, една черква, възобновена каже отъ царя „Маврикия“, ликъ

---

[1]) Ansbert ed. Pangerle p. 34. Изд. на Добровски имя Sebention.

[2]) Изд. Ягича, Гласникъ т. 42 стр. 300.

[3]) Luccari, Annali di Ragusa (1605) стр. 52.

[4]) Захариевъ стр. 65.

на Пресв. Богородица, начъртанъ ужъ отъ евангелиста Лука, послѣ едно книгохранилище съ стари ржкописи. Въ найново врѣме, преди 40 години, сж били настоятели на мънастира разни коприщенски бегликчии, ликоветѣ на които сж исписани по стѣнитѣ на черквата. Тогава можяхж да се видѭтъ старинитѣ му, но не се е случилъ нѣкой наученъ пѫтникъ, нито Григоровичъ не го е посѣтилъ. Въ послѣднитѣ години, слѣдъ избухването на гърцко-българската черковна борба, калугеритѣ сж наченжли да затварятъ паметницитѣ си и да отклоняватъ въпроситѣ за тѣхъ съ краткия отговоръ, че такова нѣщо нѣмало. Надѣвахъ се, че въ Бачково ще можж да намѣрж нѣкакво голѣмо обяснение за срѣдовѣковната география на Родопитѣ, но като чухъ, че и лица снабдени съ препоржчителни писма отъ гърцкия въ Пловдивъ владика не сж могли да видѭтъ старитѣ хрисовули и ржкописи, отказахъ се отъ посѣщението на мънастира и оставихъ го за други пѫть.[1])

Първия споменъ за *Стенимахосъ* (Στενίμαχος), *Estanemac* на Латинитѣ, „тѣсьно браньство“ споредъ тълкуванието на Константина Философа (отъ στενός и μάχη), се намира въ Бачковский хрисовулъ отъ 1084 г., както разбираме отъ бѣлѣжкитѣ на попа Константина въ неговото отъ насъ често споменжто описание. Името е византийско и ясно изображава назначението на крѣпостьта, да брани тѣсната и скалистата долина съ пѫтя отъ Пловдивъ къмъ Арда и морето. Вторий пѫтъ чуеме за Стенимахъ у Никита Хонията въ историята на Иванка. Царь Алексий III тръгнжлъ къмъ Стенимахъ, „въ който бѣхж побѣгнжли много отъ варваритѣ“, та го обсадилъ и приелъ на сила (κατὰ κράτος), види се, слѣдъ една храбра защита отъ страна на Българетѣ. Слѣдъ това Иванко нѣйдѣ на близу е билъ

[1]) Отъ една бѣлѣжка въ „Московскія Вѣдомости“ 1884 № 4 виждамъ, че г-нъ Качановски, като е посѣтилъ мънастиря съ пловдивский гърцкий владика, е сполучилъ да види едно гърцко евангелие отъ 4—5. столѣтие, единъ дълги словѣнски надписъ съ глаголски слова на една чудотворна икона и много ржкописи словѣнски и гръцки. Бѣлѣжката неспоменва нищо за хрисовулитѣ нито за типикътъ.

уловенъ отъ царя съ измама при едно свиждание. Прочуто е станѫло името на крѣпостьта въ врѣме на латинското царство въ Цариградъ. Рицаръ Рение́ де Тритъ отъ белгийската Фландрия въ 1204 г. приелъ Пловдивъ и околнитѣ крѣпости, които до тогава сѫ били въ византийски рѫцѣ. Когато Латинитѣ послѣ се свадили съ българский царь Калоянъ и изгубили голѣмата битка при Одринъ (1205), Рение́ се държалъ съ помощьта на арменскитѣ Павликияне (Popelicans). Но скоро и тѣ го напуснѫли и привикали царя Калояна. Рение́, дружината на когото бѣше се разбѣгала, тъй щото му останѫли само 15 рицари и едно отдѣление „сержанти“ (ратници), напуснѫлъ Пловдивъ, изгорѣлъ при излизанието отъ южнитѣ врата павликиянската махала, която слѣдователно е била тамъ, гдѣто до нинѣ сѣдѫтъ сегашнитѣ български, католически Павликияне, и се оттеглилъ на Станимака, една твърдиня споредъ Латинитѣ много силна.[1]) Въ крѣпостьта останѫлъ до 13 мѣсеци, като е билъ постоянно държанъ въ обсадно положение отъ единъ, каже, много добъръ градецъ, който е лежалъ подъ крѣпостьта — нинѣшната Станимака.[2]) Цариградскитѣ Латини дълго врѣме не сѫ знаели нищо за участьта на Ренийе́ра. На́й-подирѣ на 28 Юний 1206 царь Генрихъ тръгнѫлъ съ една отбрана войска по рѣката Арда горѣ, минѫлъ около крѣпостьта Ефремъ и спрѣлъ се подъ града Мънякъ. Отъ тамъ испроводилъ едно отдѣление съ на́й-храбритѣ рицари, между тѣхъ и маршала Вилхардуина (лѣтописеца), и съ една чета Венецияпци, да видѫтъ, какво е станѫло съ Рениера. Три денье вървѣли презъ неприятелската земя, догдѣто на 11 юлий съгледали Станимашката крѣпость. Ренйеръ стоялъ на стѣнитѣ и двоумилъ се, кои сѫ тия конници, които слизатъ отъ плани-

[1]) Estanemac, qui était un château très fort. Villehardouin ed. Wailly p. 205. Бѣше 3 lieues одъ Пловдивъ (р. 239).

[2]) Une très bonne ville, qui était au pied du château et qui tenait toujours le château assiégé. Сѫщий р. 263.

нитѣ, да не сѫ Гръци, които тогава се били сдружили съ Калояна. Вилхардуинъ, който е водилъ авангардата, испроводилъ нѣколко самострѣлци (arbaletriers) къмъ крѣпостьта, да видѧтъ, да ли сѫ Французитѣ още въ неѭ или да ли не сѫ вече давно изгинѫли. Съ огромна радость посрѣщнѫлъ Рение́ своитѣ избавители. Войската се расположила въ оня градецъ подъ крѣпостьта и вече на утрѣшний день тръгнѫла назадъ, заедно съ Рениера и неговитѣ другари, и въ два денье стигнѫла па́къ подъ Мънякъ при царя, отъ гдѣто всичкитѣ сѫ се вьрнѫли на Одринъ.[1]) Напуснѫтата крѣпость е минѫла въ рѫцѣтѣ на Българетѣ. Двѣ години послѣ ѭ намираме въ рѫцѣтѣ на Слава, който при неѭ е ималъ свиждание и преговори съ царя Генриха (1208).[2])

Въ послѣшно врѣме Станимака се споменва не рѣдко. Царь Асѣнъ II, както видѣхме отъ надписа, 1231 год. е подновилъ и укрѣпилъ стѣнитѣ. Акрополита ѭ споменва между крѣпоститѣ, за които царь Ватацесъ и царь Тодоръ II Ласкарисъ успѣшно сѫ се борили съ българский царь Михаилъ Асѣнъ.[3]) Послѣ царь Константинъ Асѣнъ па́къ се споменва като господарь на Пловдивъ и Стенимахосъ, но билъ принуденъ да се откаже отъ тѣхъ.[4]) Въ 14 вѣкъ чуеме за тази крѣпость нѣколко пѫти отъ Кантакузина, като главното укрѣпление на цѣлата область при сѣверното подножие на Родопитѣ, догдѣто на́й-послѣ (1344) ѭ взелъ царь Іоаннъ Александръ.[5]) Не много врѣме слѣдъ това ѭ отнели отъ българскитѣ рѫцѣ Турцитѣ при завоеванието на цѣлата Тракия.

Крѣпостта е служила още въ първото турско врѣме. Константинъ Философъ разказва, какъ 1410 год. въ борбата между Баязитовитѣ синове султанъ Муса разорилъ

1) Villehardouin p. 259 слд.
2) Henri de Valenciennes въ сѫщото издание на Villehardouina стр. 333.
3) Акрополита стр. 84, 114, 119.
4) Пахимиръ I, 210.
5) Кантакузинъ I 135, 176, II. 404, 406.

Пловдивъ, но като се приближавалъ султанъ Сулиманъ, „бѣже, обрѣте мѣсто глаголіемоіе Стенимахо, іеже по нашемоу іезыкоу „тѣсьно браньство“ глаголіеть се, жестокоу соущоу, имоущи градь оть древліе окрьсть цркьви много избраныіе“, и като оставилъ „посада“ въ него, уклонилъ се къмъ Одринъ.[1]) Отъ това се види, че тогава още е служилъ „градъ“ (крѣпость), въ старо врѣме направенъ на „жестоко“ мѣсто около видната и до нинѣ „много избрана“ (превъсходна) черква. Сърбинъ Михаилъ Константиновичъ, който е живѣлъ нѣщо пó-късно, споменва, че царь Мохаммедъ II далъ на Смаилбега отъ Синопъ Станимака съ областта и́ *въ българската земя* — сирѣчь близкото Марково, както имахме случай да изложимъ пó-горѣ.[2]) Когато Турцитѣ отдалечили християнетѣ отъ Пловдивъ,[3]) Станимака, сирѣчь градеця подъ калето, е била прибѣжището за потомцитѣ на старитѣ гърцки граждане, които въ византийско врѣме сж пазили Пловдивъ за ромейската империя, и съ това е станжла новъ центръ за еллинизма въ Тракия. Гражданитѣ говоржтъ едно особно гърцко нарѣчие, съ много старински думи. Lucas 1706 описва „Stenemac“ като едно голѣмо чисто християнско мѣсто, което сжщо като сега се занимавало съ винодѣлие; съзрѣлъ тука огромни бъчви, 40 педи дълги и до 7 стопи високи, а наоколо до 12 черквици. Въ кърджалийското врѣме „хайтитѣ“ изгорили Станимака и близкитѣ села и мънастири, — опустошения, които се споменватъ почти на всѣка страница у попа Константина (1819), съврѣменника на онова разбойническо върлувание.

Слѣдъ като видѣхъ Станимака, отправихъ се (23 юлий) отъ Пловдивъ въ направлението къмъ Перущица. Единъ часъ вървѣхъ край Марица, десния брѣгъ на която е тука пó-високъ отъ лѣвий. По пжтя се слѣджтъ остатъци на единъ старъ калдъръмъ; чухъ, че имало пó-видни дири отъ него

[1]) Изд. Ягича, Гласникъ т. 42 стр. 300.
[2]) Вижъ стр. 35. — Гласникъ т. 18 стр. 127.
[3]) Ср. Пер. Спис. III 76 и VII 111.

подъ планинитѣ до селото Злати трапъ и единъ мостъ на него при Паша-махлеси между Пловдивъ и Станимака. Предѣлътъ, пусти чалтици съ нѣщо върби при рѣката, щѣше да е страшно еднообразенъ, ако да не ни привличаше погледа на далекитѣ върхове на Стара планина и Срѣдня гора и на близкитѣ Родопи, на които се жълтѣѭтъ нивитѣ между горитѣ чакъ до голѣма висина, до селото Чурянъ, гдѣто захващатъ „непредаденитѣ села". Минѫхъ устието на рѣка *Върлещица* (дохажда отъ Дермендере), обърнѫхъ се предъ турското село Айранли на лѣво, кръстосахъ желѣзницата и между нивя съ царевици и просо, оградени отъ гѫсти живи плетове, се упѫтихъ къмъ планинитѣ. На лѣво се бѣлѣехѫ кѫщитѣ на селото *Брестовица* (тур. Дерeджикюй), подъ самата планина; върха надъ него се вика *Кесáръ* и тамъ нѣйдѣ има *Лéштенската чешма*.

Два часа отъ Пловдивъ стигнѫхъ въ българското селце *Пастýша* (18 кѫщи съ 79 жит.). Петь минути на югъ отъ него, до единъ километръ отъ планината, изненади ме въ едно пó-низко мѣсто тъмночервената развалина на една голѣма стара черква, заградена отъ зеленото листье на огромни орѣхи. Това е така наречената *Червена църква,* която е била, казватъ, едно врѣме мънастирь св. Богородица. Зданието не е било голѣмо, съ дияметръ отъ истокъ къмъ западъ до 20 раскраче, четвъртисто съ една главна (олтарна) и двѣ побочни апсиди и едно много високо кубе. Сѣверната страна стои още на 6 човѣшки боя високо, една ягка сграда само отъ тухли, като св. Илия при Пирдопъ. На стѣнитѣ има остатъци отъ живописъ съ гърцки надписи (**георгїѹ тѹ пал . . .**). Види се, че наоколо имало и други здания. Никой не помни, кога е била черквата още цѣла, и въобще въспоминанията за тази забѣлѣжителна зграда почти напълно сѫ се изгубили. Попъ Константинъ 1819 г. на кратко споменва село Παστοῦσα съ една старинска огромна черква, нинѣ развалена (νῦν δὲ ἐρείπιον).

Въ околноститѣ има и други старини. Кждѣ сѣверо-западъ на едно мѣстище наречено *Стáра Пастýша* се намиратъ пълно тухли и голѣми кюпове. Турцитѣ въ Устина ми приказвали, че Перущица, Пастуша и Куртово Конаре сж били едно врѣме единъ голѣмъ градъ. На сѣверъ отъ селото стоятъ нѣколко голѣми могили, между тѣхъ една *Бáнова могила,* при която още до войната сж се ископали нѣкакви „желѣзни кола“ съ цѣли скелети на конье и на човѣци, види се гробове на герои, погребени и съ военнитѣ си конье и колесници. Научихъ се, че тогава се ископала тука и една металическа плочица съ надписъ, която е прибралъ тогавашний француский консулъ въ Пловдивъ, — единъ римски воененъ дипломъ.[1]) Отъ всичко това се види, че въ тракийско, римско и християнско врѣме е имало тука едно пó-видно население, може би оная Σεβαστούπολις между тракийскитѣ градове на Иерокла и нѣкой отъ оння стари, сега загубени епископски градове на Пловдивската митрополия въ 9 вѣкъ.[2]) Турцитѣ сж заварили това мѣсто вече пусто, както се види отъ това обстоятелство, че не сж имали причина да се населяватъ въ него.

Единъ четвърть часъ пó-на-югъ стои селото *Перýштица* (ж. Перýштенецъ, Перýштенка, прилаг. перýштенски), вече до подножието на планинитѣ, при една безименна рѣка,[3]) която втича въ Кричимската *Вѣча.* Преди възстанието 1876 година е било представително съ хубави здания и заможни жители. Въ възстанието е било съвършенно разорено и стояло до три мѣсеци пусто, тъй щото буренъ и трѣва никнжли по улицитѣ и по развалинитѣ на кжщята. До 320 човѣци загинжли въ борбата и до 500 измрѣли въ слѣдующата зима. Имало двѣ черкви, отъ които долнята (пра-

[1]) Мислж, че това е дипломъ, даденъ отъ царя Елгабала на нѣкои войници отъ преториянскитѣ кохорти, намѣренъ въ околноститѣ на Пловдивъ, описанъ въ Момзеновитѣ Ephemerides epigraphicae II 464, но тоя журналъ не ми е при ржцѣ.

[2]) Бессапара не може да се търси тука, защото бѣше, както рекохме, отдалечена отъ Пловдивъ 32 километра, а Пастуша е само 20.

[3]) Самото име Перущица, по окончанието си (-ица), е рѣчно име.

вена преди 40-ина години), едно голѣмо каменно здание съ видни разрушения на турскитѣ топове, стои още като развалина и паметникъ на ония исторически денье. Кѫщята, до 330, горѣ долу пáкъ сѫ направени, а жителитѣ има споредъ румелийската статистика 1673 души, всé Българе, които се занимаватъ съ винарство и копринарство. Тукашното вино се носи въ София, Копривщица и пр. Самото село, казватъ, че е пó-ново и че преди не много врѣме е имало само 120 кѫщи. Приказватъ сѫщо, че е горѣло нѣколко пѫти, но най-пóвече сѫ го упропастили Кърджалиитѣ или както ги казватъ тука „хайтитѣ“, които сѫ вършували 18 години; единъ мѣстенъ жителъ е ималъ единъ писанъ лѣтописъ за това врѣме, но той е пропаднѫлъ въ възстанието, сѫщо както и старитѣ рѫкописи въ тукашнитѣ черкви. На около има нѣколко оброчища.

Перущица (Περιστίτζα) се споменва у Акрополита между главнитѣ родопски крѣпости, които царь Михаилъ Асѣнъ е отървалъ отъ Гърцитѣ, като наслѣдие на баща си Іоанна Асѣна II, завладѣно беззаконно отъ царя Ватацеса; но царь Тодоръ Ласкарисъ пáкъ му ѭ отнелъ (1254), а то съ обсадни машини (μηχανήμασι). Вторий пѫть чуеме за неѭ между деветьтѣхъ градове и крѣпости, които царь Іоаннъ Александръ (1344) е заелъ въ сѣвернитѣ Родопи.[1]) При нашествието на Турцитѣ е била въ български рѫцѣ.

Кѫдѣ е била тази стара крѣпость? Стари градища има около Перущица нѣколко. Едно голѣмо се намира на сѣверозападъ къмъ Въча, между селата Пастуша и Куртово Конаре, вече вънъ въ полето на низкитѣ отдѣлни хълмове, които лежѫтъ тамъ предъ Родопитѣ, на едно стърмо мѣсто. На югъ отъ Перущица въздигатъ се самитѣ брѣгове на Родопитѣ, каменити стърмнини, остри върхове отъ трахитъ (еруптивно камънье) съ тѣсни долини и борови гори, които представляватъ единъ много живописенъ погледъ; дѫбовата гора, казватъ, е допирала едно врѣме

[1]) Акрополита 84, 114, 119. Кантакузинъ II 406.

до самото село. Тамъ въ една скрита долинка лежи мънастирището св. Тодоръ, въ врѣме на попа Константина (1819) пусто и сега слѣдъ възстанието отъ ново запустѣло; преданието казва, че сѫ го основали калугери отъ Червената църква въ Пастуша. Надъ него стои по́-на-югъ на една канара второ едно градище съ великолѣпенъ изгледъ по полето. По́-високо между огромни провали лежи върху единъ остъръ непристѫпенъ върхъ третето градище *Мо́мица* или *Мо́мино кале́*, за което има разни приказки, но името му вѣроятно произлиза отъ недостѫпностьта му, която е такава, че и моми би могле да го защищаватъ. Азъ несъмъ успѣлъ да посѣтѫ всички тия развалини, но споредъ всичко срѣдовѣковната Перущица е била вѣроятно онова градище при мънастирището св. Тодоръ. Забѣлѣжителни сѫ още гърцкитѣ названия на нѣколко нивя и поляни въ околноститѣ: *Мавро́ги* (μαυρόγῃ, черна земя), *Ко́кино* (κόκκινο, червено).

Отъ Перущица тръгнѫхъ за въ селото *Устина*, което лежи $^1/_2$ ч. на югозападъ, сѫщо подъ самата планина, съ 301 кѫща, 1079 жители Турци и 269 Българе. Положението му е едно отъ на́й-приятнитѣ: отъ къмъ югъ и истокъ страшно стърми скалини отъ голѣма височина а подъ тѣхъ единъ кѫтъ съ едно чудесно плодородие. Круши, орѣхи, сливи, вишни и други плодовити дървеса, оградени съ плетища отъ лѣски, шипъци, кѫпини и малини, съставяватъ около селото една голѣма градина, пълна съ прохладни сѣнки и обилни планински водици. Тукашнитѣ Турци сѫ били прочути заради своята люта вражда спрѣмо християнетѣ, особно Перущичене. Казватъ, че на́й-напрѣдъ Турцитѣ сѫ сѣдѣли по́-горѣ въ планината въ едно село *Волга* (отъ бълг. вало́гъ, падина) и че ги испѫдилъ отъ тамъ нѣкакъвъ хайдушки войвода Страхинъ (Помакъ?) та сѫ слѣзли въ селото, гдѣто се помни първата кѫща, въ която сѫ се населили. Послѣ Българетѣ почти сѫ изчезнѫли отъ селото, но слѣдъ войната пакъ начепѫли да се умножаватъ.

На югъ отъ селото стои върху една висока остра скалина една кула или кале́, което изгледа като съвсѣмъ непристжпно. Това безъ съмнѣние е *света Юстина* (ἁγία Ἰουστίνα), която, споредъ думитѣ на Кантакузина, българский царь Іоаннъ Александръ (1344) е превзелъ заедно съ Пловдивъ между другитѣ родопски крѣпости.[1]) Отъ нейното име произлиза нинѣшното название на *Устина*, за което Турцитѣ иматъ свои тълкувания. Пó-долу има нѣколко оброчища, имената на които се помнжтъ, та и къмъ св. Тодоръ (отъ тука на истокъ) не е далеко, а и Момино кале́ се види отъ селото. Намиратъ се и стари монети. Въ Устина чухъ разни предания отъ кърджалийското врѣме. Българетѣ ми приказвали, че Кърджалиитѣ, когато изгорѣли Перущица, тръгнжли на Устина, но Устинцитѣ, християне и мусулмане, се заградили съ кола, и като се наченжло сражението, единъ Устинецъ, скритъ въ едно дупло дърво, сполучилъ да спогоди съ пушката си началника на Кърджалиитѣ, които съ една кърпа давалъ знакъ въ борбата. Турцитѣ прибавятъ, че началницитѣ на Кърджалиитѣ сж биле Синанъ и Исоглу. Приказва се и за краятъ на Кърджалиитѣ. Послѣдниятъ имъ войвода Еминъ ага е тръгнжлъ отъ Хаскюй на западъ, и споредъ Българетѣ билъ разбитъ при Пастуша, гдѣто ужъ сж закопани неговитѣ съкровища, но Турци Устинчене казватъ, че не е било така, а че Еминъ ага е билъ убитъ въ Балканитѣ единъ день отъ Видинъ, като е вървѣлъ къмъ Пасванъ оглу.

---

1) Кантакузинъ II 406.

(Слѣдва).

ИЗЪ РОДОПИТѢ

Пѫтни бѣлѣжки.

IV.

Въ мънастиря Бѣла-Църква.

Ний влѣзохме въ мънастиря — да го нарѣчемъ съ това име — и почнахме да го разглеждаме и изучваме съ любопитството на туристи. Той не прилича на Бачковския; проста работа: една малка църквица и до нея отъ сѣверна страна построена една двоетажна сграда съ 4—5 малки стаички. Цѣлий му персоналъ се състоеше отъ единъ калугеръ (игуменъ), единъ икономъ-клисарь, една стара бабичка готвачка, едно малко момченце за прислуга и 2—3 ратаи. Игуменътъ — дѣдо Арсений отъ Стара-Загора — го нѣмаше. Нека се не сърди, че, ако още и да е младъ, му казвамъ дѣдо, защото тая дума е титла за почетъ, отдавана най-вече на лица отъ духовния чинъ. Туку що бѣхме се искачили горѣ на одъра, видѣхме, че той се зададе откъмъ мънастирската ливада, запознахме се и ни въведе въ скромната си келийка. Той ни расправи, че билъ ходилъ да обикаля ближния върхъ на югъ отъ мънастиря, неговия Монбланъ.

Догдѣто се разговаряхме, зачухме мънастирското клѣпало. Мънастирский икономъ дръжеше въ едната си рѫка на срѣдата едно дълго дървено клѣпало, а съ другата клѣпѣше. По мънастиритѣ такива клѣпала употрѣбяватъ, тъй че въ едно и сѫщо врѣме клисарьтъ клѣпи и обикаля наредъ всичкитѣ мънастирски келии. На тия планински върхове, по-близо до небето, до Бога, и отдалечени отъ шумния свѣтъ, струва ти се, всичко се е угаило и умълчало само да слуша тоя звукъ, тъй мелодиченъ и печаленъ. Ний всички се вслушваме въ тоя многозначущъ звукъ, въ тоя магически камертонъ, защото той ни напомня дѣтинството, нашето село, нашата кѫща, сутреньта, вечерьта, захождането на слънцето, събраното весело домочадие при огнището, всичко. . . . всичко! Клѣпалото приглясяше на вечерна молитва малкото мънастирско общество, да благодари Богу за благополучното прѣкарвание на деня и да Го моли да бди върху него прѣзъ нощьта, за да го запази живо и здраво до сутреньта. Повече отъ всички други ний бѣхме обязани да направимъ такава молитва. Ний отидохме въ храма. Четението се почна. Нѣкои отъ нашитѣ придружавахѫ псалта — иконома. Рѣдко бѣхме правили нѣкога такава чистосърдечна, умилителна молитва; ний всички отъ сърце можахме да се присъединимъ къмъ псалта и заедно съ него да кажемъ: *„да исправится молитва моя, яко кадило прѣдъ Тобою.“*

Вечернята скоро се свърши. Ний излѣзохме успокоени отъ благодатното влияние на молитвата, но други разнообразни мисли неволно те замжчватъ. . . - Чувствувашъ, като че ли нѣщо се загубило отъ тебе, като че ли нѣщо е липсало отъ сърцето ти, даже и най-малката на

дѣждица, която ще дойде врѣме да дотрѣбва, и оставило една дълбока мрачна пропасть, надъ която съ ужасъ и трепетъ надникващъ. . .

Его ни вече на върхъ Бѣла-Църква. Самиятъ мънастиръ е построенъ на единъ върхъ, който носи сѫщото име. Струва ни се, че ний стоимъ пò-високо отъ всичкитѣ родопски върхове, отъ Стара-Планина, пò-високо отъ всѣка точка на земното кѫлбо, че ний сме издигнати чакъ до небето. И дѣйствително, ний се намирахме на 1500 м. надъ Тракийското поле. Задъ нази на разстояние около 40—50 километра стърчи върхътъ Персенкъ, а онзи пò-нататъкъ — пò-голѣмий отъ него и най-високий родопски върхъ Карлѫкъ. Името на тоя послѣдний види се да произлиза отъ турската дума *каръ* (снѣгъ), защото, увѣряваха ни, по него снѣгътъ доста дълго врѣме траелъ прѣзъ лѣтото. На всички страни около насъ се виждахѫ колѣничили безбройни могили, хълмове и остри върхове съ разни посоки и височини. Тѣ, въ фронтъ, испращахѫ послѣднитѣ лѫчи на умиращето слънце. Само на сѣверъ отъ насъ ний пакъ можехме да хвърлимъ погледъ къмъ Тракийското поле, по което едвамъ-едвамъ се распознаватъ нѣкои селца. То изглежда като нѣкое разиграно море — съ своитѣ синьо-зелени вълни, а Срѣдна-Гора се прѣдставлява като единъ голѣмъ продълговатъ, отдавна вече запустѣлъ островъ, нѣкогашно жилище на митологически сѫщества, заграденъ отъ сѣверъ съ еднасивообразна стѣна — Стара-Планина.

Мръкваше се, но нѣкакъ неосѣтно. Слънцето най-послѣ се скри въ едни малки успоредни напластени облачета залѣни въ пламъкъ; то отиваше, както се казва въ народното творчество, да се скрие въ неговитѣ стъклени и златни палати, гдѣто майка му го чака, че му приготвила за вечеря деветъ крави ялови и деветь пещи пшениченъ хлѣбъ. Его показа се още еднѭжъ, като че ли за послѣденъ пѫть, и се прѣхвърли задъ расклоненията на Рила планина. Цѣлата прѣдъ насъ долина на западъ потѫна въ мракъ, почна да духа остъръ вѣтрецъ, въздухътъ нѣмаше повече отъ 10° С., когато долу въ полето горещината съ прахътъ, сирадътъ, кумаритѣ и мушицитѣ, — напомняше тропическитѣ страни.

Не ще и казванне, че ний прѣзрѣхме затворената мънастирска трапезария и се натъркаляхме по благоуханната трѣва на ближната ливада, тамъ да вечеряме, само и само да имаме пò-голѣма възможность да вкусимъ и се понаситимъ отъ природнитѣ прѣлести. Ний бѣхме скѫперници и егоисти: пестѣхме природнитѣ хубости, искахме всичко да видимъ, всичко да чуемъ, отъ всичко да вкусимъ душевна услада и на всичко да се нарадваме. Ако и да бѣше срѣда, дѣдо игуменъ благоволи — ама думата тукъ да си остане — да закуси отъ хайдушкия кебапъ наполовина упеченъ набързо. Нека ме прости, за гдѣто искарвамъ на явѣ тая негова вина. *Исповѣданъ грѣхъ не е грѣхъ.* Около насъ се бѣхѫ лѣниво истегнали дѣдовитѣ игуменови тѣлохранители, т. е. двѣтѣ голѣми мънастирски кучета, въртѣхѫ опашкитѣ си, подмилквахѫ се, слѣдѣхѫ нашето и най-малко движение и чакахѫ да имъ хвърлимъ нѣкое кѫсче хлѣбецъ, или нѣкоя кость, да се сборичкатъ и бързо да я унищожѫтъ. Едно отъ тѣхъ бѣше си прострѣло двата крака върху дѣдовото игуменово расо, и той отъ врѣме на врѣме ги

милваше, галѣше и ги викаше на тѣхнитѣ имена. Цѣла библейска картина, въ която левоветѣ, укротени и умирени като агнета, пазіжтъ пророкъ Данаила, хвърленъ въ рова. Въ кратко врѣме и ний се запознахме съ тия вѣрни и прѣданни животни Двѣ млади, дългоопашати кравички се връщахж отъ паша по край насъ. Дѣдо игуменъ повика една отъ тѣхъ на име; тя дойде, подуши го и ласково го загледа, той я почеса между младитѣ рогчета, поглади я по челото, и тя си пакъ заминж.

Импровизираната вечеря най-бързо и лакомо унищожихме.

Отдавна вече бѣхме вечеряли, но не ни се искаше да се приберемъ въ мънастиря. Натъркаляни безцеремонно и лѣниво по трѣвата, *като косачи,* бѣхме отворили масалитѣ. За едно, за друго, за третьо, — обърнахме свѣта наопаки; дори и за политиката дойде редъ. И дѣдо игуменъ не се забави да искаже своитѣ възрѣния — дертове. Забравихме вече дългия пѫть и голѣмото уморяванне. Стъмни се, ясното небе се посипа съ милиони трептящи звѣзди пò-голѣми и пò-малки. Ний като че ли сме близо до тѣхъ и съвсѣмъ отдалечени отъ свѣта. Тѣ пръскахж върху издигнатия до небето връхъ, на който сега стоехме, една неуловима, блуждающа свѣтлина, а долу, догдѣ глѣдахж очитѣ ни, всичко бѣше потънало въ едно тъмно, глухо, черно страшине. На нѣколко мѣста ний видѣхме и огниове, накладени — вѣроятно — отъ овчари. Единъ тъничъкъ, възстуденъ вѣтрецъ почна да духа и разняся пакъ ново благоухание отъ балканскитѣ трѣви и цвѣтя и столистни дървета; гората закачи излека да шуми глухо и обаятелно. Настана всеобщо мълчание: на тая божествена висота всѣки се бѣ прѣдалъ на размишление и съзерцание, да проникне въ небото, въ нощьта, въ самата си душа. . . . . Уморени и убѫхтани отъ дългия пѫть, упоени отъ чудната прѣдъ насъ гледка, една сладострастна дрѣмка ни налѣгна; клѣпачитѣ закачихж да тежѫтъ. Едно врѣме тъй сме заспивали на вечеря, въ младитѣ дѣтински години, когато цѣлъ день сме припкали по нашитѣ оставени и забравени вече могили и полени, гологлави, боси, немирни дѣчурлига . . . . Но трѣбваше вече да си легнемъ за да починемъ. Оставихме ливадката, простихме се съ дѣда игумена и се прибрахме. Набързо се натъркаляхме по потона на една отъ новитѣ мънастирски келийки, върху единствената въ нея черджица, харизана, може би, на мънастиря отъ нѣкой набоженъ поклонникъ, и — запазени отъ разни насѣкоми—волни, безгрижни, тихи, кротки — ний заспахме тъй сладко и дълбоко, както спи пеленачето въ люлката подъ майчината любовь и божията дѣсница.

Тъкмо ний сме заспали, необикновено и неочаквано явление ни събуди: навънъ се чуваше страшенъ, неопрѣдѣленъ шумъ. Нàсънѣ намъ се струваше, че цѣлото здание и земята подъ насъ се силно люлѣехж,— че нѣкой вулканъ бѣ избухналъ и околнитѣ хлъмове се пукатъ, събарятъ и падатъ съ ужасенъ трѣсъкъ. Отъ врѣме на врѣме една мигновенна жълтосиня свѣтлина огрѣваше цѣлата келийка, тъй като тя бѣше лишена отъ лукса да има на прозорцитѣ си нѣкакви пердета, и изведнажъ пакъ за мигъ наставаше най-черенъ, най-ужасенъ мракъ, въ който се изгубвахме; нѣщо силно удряше по прозорцитѣ. Веднага всички се разбудихме, укопитихме се гдѣ се намираме, запитахме се, и омаяни и занесени още отъ съня рипнахме и се затекохме на про-

зорцитѣ да видимъ, какво е това чудо вънъ — всрѣдъ това уединено и непознато мѣсто, всрѣдъ планинитѣ и на тоя високъ върхъ. Навънъ дъждъ като изъ ведро се изливаше и едритѣ му капки непрѣстанно бомбардирахѫ керемидитѣ на зданието и прозорцитѣ на келията, страшенъ грьмъ се разиграваше и една заслѣпителна свѣтлина отъ минута на минута освѣтяваше цѣлия върхъ и даваше нѣкакъвъ демонически изгледъ на уплашената гора. На тоя върхъ ний бѣхме изложени явно на гръмовенъ ударъ, но безъ да му мислимъ много, ний пакъ веднага заспахме, а на сутриньта съобразихме за опасностьта. Бѣше срѣдъ нощь, кой часъ не знаѭ.

* * *

На другия день — 13-й Юлий — когато се събудихме, що да видишъ повънъ? Като че нищо не е било прѣзъ нощьта. Такива части сѫ атмосфернитѣ явления и промѣни въ балканскитѣ мѣста. Небето бѣше ясно като стъкло, въздухътъ чистъ и прозраченъ, та можехме да видимъ и най-малкитѣ подробности въ отдаленченитѣ гори, трѣвата и листата на дърветата бѣхѫ измити отъ праха и бѣхѫ станали тъй яснозелени, свѣтли и свѣжи, щото никога не би могло съ по-голѣмо право да се каже, че природата се засмѣла. Мислишъ, че гледашъ нѣкоя наскоро довършена картина на нѣкой художникъ отъ Венециянската школа, нѣкоя картина отъ Тициана.

Направихме една малка закуска, стѣгнахме се и се упѫтихме за гората Пепелашъ, до самия мънастирь. И дѣдо Игуменъ ни придружи. Почнахме да газимъ мократа трѣва, която покрита съ дъждовнитѣ капки бѣ станала сиво-зеленикава, и измокрихме обущата си. Врѣмето бѣше студеничко, като долу въ полето прѣзъ Октомврия или Ноемврия. Съжалявахме, че нѣма у насъ термометръ да измѣримъ нѣкои температури. Распитвахме за Родопитѣ, и казахѫ ни, че тѣ се простиратъ чакъ до Срѣдиземно море. И въ сѫщность е тъй: Родопитѣ сѫ низки, но широки. По тия високи мѣста видѣхме тукъ-тамъ нѣкои нивици и то посѣти съ ръжь, овесъ и барабой. Друго нищо не се ражда тукъ. Пакъ и тия посѣви бѣхѫ доста слабички: стволове тънки като сламчици и класове дребни като мушици и сега още бѣхѫ зелени, когато долу — въ равнината — снопъ бѣше падналъ още въ края на мѣсецъ Май. Обикновено, по тия мѣста снѣгътъ пада къмъ половината на Септемврия — по Кръстовдень — и трае по нѣкога дори до края на мѣсецъ Априлия. Тия мѣста не сѫ никакъ за землedѣлие, хлѣбътъ тука мѫчно се добива, селенитѣ едвамъ могѫтъ да прибержтъ това що сѫ посѣли. Помацитѣ слизатъ въ тракийското поле да си купуватъ жито и соль — два главни артикула за тѣхното сѫществуване; всичко друго за тѣхъ е второстепенно, луксъ. Често ще ги срѣщнете по селата — до политѣ на Родопитѣ и по̀-далече, натоварили нѣколко конье съ катранъ, борина, греди, дъски, ябълки, сливи, което размѣнятъ за царевица и *ръжь*. Примитивна търговия.

Сега за първъ пѫть ний срѣщнахме двата вида abies: *смърчъ* (abies excelsa) и *ела* (abies pectinata). Тѣ растѫтъ по̀-високо отъ бориката. Другъ видъ иглолистни не можехме да видимъ. Красиви дръвчета! Тѣхнитѣ покрити съ бѣла и червеникава люспеста, като

броня кора, стебла сѫ тънки и прави и съ конусообразна форма и гордо и величествено издигатъ къмъ небето своитѣ яснозелени, кръсто, образни и остри върхове, окичени съ много бѣли или червени шишки. Тия шишки или сѫ обърнати надолу — у смърчоветѣ — или пъкъ стоятъ нагорѣ строго вертикално на прилежащитѣ имъ клонове — у елитѣ. Но това се лесно распознаватъ отдалечъ тия два вида; казвамъ отдалечъ, защото отблизо и по листата се распознаватъ. Отъ часъ на часъ ний се задълбочавахме въ гората Пепелашъ, догдѣто най-послѣ потънахме въ ней, дойдохме до самата ѝ срѣда въ вѣчната сѣнка и се изгубихме между голѣмитѣ дървета.

Гората Пепелашъ е смѣсь отъ букъ, борика, смърчъ и ела. Отъ като бѣхме излѣзли отъ С., едвамъ тука видѣхме голѣма и хубава гора Въ нея има дървета високи до тридесеть метра и въ диаметъръ до единъ метаръ. Въ гѫститѣ гори дърветата, притиснати отъ всѣкждѣ сѫ принудени да вървятъ нагорѣ, да дирятъ съ върховетѣ въздухъ, свѣтлина и топлина и по тоя начинъ тѣ сами се кастрятъ и растѫт прави като свѣщь. Тѣхнитѣ клони се бѣхѫ накръстосали и сплели надъ насъ високо и образувахѫ всевъзможни пещерни, галереи съ тъмнозеленъ сводъ, които не пропущаше слънчевитѣ лѫчи само тукъ-тамѣ негдѣ по трѣвата се виждахѫ едни крѫгли свѣтли пятна, подвижни и игриви, като освѣтената морска повърхнина, или като усмивка по нѣкое мило намъ лице. Гледахме тия дървета, чудѣхме имъ се и не можехме да сравнимъ съ какво да ги сравнимъ. Бѣхме виждал много картини съ молифъ и боя, но живата прѣдъ насъ картина бѣше за неописвание. При грандиозностьта на тия вѣковни дървета сравнението става най-лесно и ти съзирашъ дребнавостьта, безсилието и краткия животъ на человѣка; като че ли усѣщашъ присчтствието на нѣкои едноврѣмешни великани, обърнати въ статуи, и неволно чувствувашъ къмъ тѣхъ почитание, баагоговѣние, удивление, страхъ. Да, това сѫ статуи излѣзли изподъ рѫката на най-великия художникъ — природата, на която и тѣ, и ний сме нещастни рожби. Кога ли тука сѫ паднали първитѣ сѣмена, отъ които тѣ сѫ изникнали? Колко ли години сѫ се изминѫли, откогато невидимо земята ги е истиквала тѣ сѫ се подемали изъ нейната пазва само на нѣколко сантиметра за година? Тѣ много прѣди насъ сѫ се родили и много врѣме слѣдъ насъ ще живѣятъ още. Ако тия нѣми и бездушни нагледъ исполини бихѫ могли га гиворятъ, много нѣщо бихѫ ни расказалитѣ отъ това, що сѫ чули и видѣли прѣзъ вѣковетѣ. Нъ може би тѣ говорятъ, на единъ вѣчно непонятенъ за посъ езикъ.

Съ прискърбие човѣкъ пакъ забѣлѣзва и тука голѣмитѣ опустошения отъ миналитѣ и сегашни врѣмена. На много мѣста изъ гората лежѫтъ и гниятъ цѣли грамади трупове дървета и развъждатъ всевъзможни паразити гѫби и насѣкоми, които лека-полека съсипватъ гората; на едно мѣсто видѣхме немилостиво съсѣченъ наскоро — може би прѣди 2—3 недѣли — единъ грамаденъ букъ отъ който убийцата (той заслужва това име) взелъ за потрѣбата си само една много малка часть, а всичко друго оставилъ да гние.

Гората се простираше доста надалечъ; пакъ и горещината се усили: затова, прѣлъстени отъ дебелитѣ сѣнки, ний посѣднахме малко

до една горска пжтечка на постелка отъ прѣцъвтелъ мириаливъ здравецъ и миозотисъ. Дѣдо игуменъ, като добъръ познавачъ на тия мѣста, показа на изжаднѣлитѣ момчета единъ *живоносенъ источникъ*.

Какъ е пуста и безлюдна тая гора: не виждгмъ ни птици, ни насѣкоми. Наврѣдъ тишина; нѣма да съзрешъ да пжпли по трѣвата златокрилна бубулечица или лекичко да хвърка шарена пеперудка; нѣма по край ушититѣ ти да забръмчи нѣкоя мушица, нѣма изъ шубръчкитѣ да искочи звънливий гласъ на славейчето, на сивата гургуличка, нѣма крѣсливий косъ; нѣма дори да чуешъ отривистия гласъ на пжтпжджка, който тъй често се слушаше долу въ равнината изъ пожънатитѣ ниви и зелената царевица. Все очаквахме, че ще испждимъ негдѣ поне нѣкои шарени горски яребички, но и то не ни се удаде. Догдѣто почивахме, само единъ орелъ мина надъ насъ високо, завистливо ни изгледа, глухо, тежко се понесе надъ букацитѣ и елитѣ и се изгуби; чухме и острия гласъ но шарения кълвачъ, който, невидимъ, въ глухата гора, пъплѣше нагорѣ по дърветата и съ яката си човка удряше кората имъ. Зоологията и Минералогията бѣхж отстжпили мѣстото си на Ботаниката. Почти всичкитѣ видове и семейства растения — отъ мжховетѣ, лишаитѣ и гжбитѣ та дори до вѣковнитѣ буки и иглолистни — имахж своитѣ прѣдставители въ това изложение на Балканската Флора. Хиляди цвѣтове, малки, голѣми, бѣли, червени, алени, морави, граниви, жълти, сини. . . разсипани навредъ. Много отъ тѣхъ намѣрихж мѣстото си въ хербариумитѣ. Флората на Родопитѣ е извънредно богата и разнообразна. Изслѣдванията открихж растения нигдѣ другадѣ непознати. Нека споменж тука Haberlea Rodophensis.

Изъ гората се бавихме 7—8 часа. Часътъ на два слѣдъ пладнѣ, дружината се раздѣли на двѣ части и тръгна къмъ опрѣдѣленото за обѣдъ мѣсто, гдѣто още сутреньта бѣхж отишли нѣкои отъ нашитѣ да приготвжтъ всичко нуждно. Кръстосахме цѣлата гора. Катерѣхме се, слизахме, падахме, ставахме изъ стръмнитѣ урви и отъ екъ и глъчка цѣлата гора ехтѣше. Единъ се провикне, другъ се обади, послѣ трети, четвърти. . . . и держжтъ гърлата си. Нѣкой прѣправи гласътъ си като на коза или на овца, другъ — по-хитъръ — извика като кога овчарьтъ събира и мами козитѣ и овцитѣ изъ арманя, другъ нѣкой турилъ си двата пръста въ уста — свири хайдушки, другъ пъкъ вдаденъ въ себе си пѣе нѣкоя любима пѣсень. . . . и всички весели, доволни и щастливи.

— И мечката, ако чуе, ще се уплаши отъ тая страшна гюрюлтия, засмѣно говорѣше дѣдо игуменъ, и уморенъ бършеше испотеното си зачървено лице съ синята съ бѣли перца по края калугерска кърпа, която понѣкога употрѣбяваше и вмѣсто евантаилъ.

Но, мислж си, той все пакъ се каеше може би защо е уйдисалъ на ума на тия лудетини, та да се трѣпи и мори напраздно.

По едно врѣме изгуби се козята пжтечка, по която вървѣхме. Благорарение само на дима отъ накладения огъня и викътъ на нѣкой наши другари ний можихме да намѣримъ сборния пунктъ. Всичко бѣше готово за обѣдъ всрѣдъ гората въ единъ дълбокъ и мраченъ долъ при едно балканско кладенче ний се наредихме на едно голѣмо колело върху мириаливата трѣва и всѣки лакомо унищожи своята порция.

Щомъ пихме отъ балканслата водица, сѣкашь, отново огладнѣхме. . . . Около петь, се върнжхме въ мънастиря, сложихме се на голия одъръ въ келията и до вечерьта почивахме.

Отивахме, дохождахме, замръквахме, осъмнувахме — станахме членнве на мънстирското братство. Съ дѣда игумена се сдружихме и запознахме по-отблизо Добъръ човѣкъ. На обѣдъ и вечерь ядѣхме въ трапезарията, гдѣто едно малко момченце исчиташе потрѣбнитѣ молитви и дѣдо Арсений ги заключваше съ своитѣ благословии. Буквално испълнявахме всичкитѣ обязанности, които изисква калугерский суровъ животъ и мънастирскитѣ строги канони.

Н. Начовъ.

По ржчната работа.

II.

Сжщностьта и значението на ржчната работа въ училището.

Подъ думитѣ „ржчна работа въ училището“ се подразбиратъ извѣстни практически занятия на ученицитѣ; тѣзи занятия се състоjжтъ обикновенно въ първоначално обработванне на мукавата, дървото, глината, метала и др. т.

За най-главенъ мотивъ, споредъ който ржчната работа е въведена вече въ много училища на образования свѣтъ, служи неговото грамадно значенние за възпитанието изобщо. И наистина този прѣдмѣтъ, както е показалъ опита, влияе не само върху умственото, естетическото и нравственото развитие на дѣтето, но подпомага и сформирането на характера и, най-послѣ, има незамѣнимо значение и за физическото образованне и развитие. А тѣзи задачи, разбира се, се и стреми да постигне всѣко едно общеобразователно училище, което не трѣбва да изоставя нито едно отъ срѣдствата за постигането на цѣлитѣ си. Отъ казаното слѣдва, че цѣлитѣ на ржчната работа въ училищата сж най-главно формални т. е. възпитателни. Съ този прѣдмѣтъ както и съ всѣки други учебенъ прѣдмѣтъ се постигать, нѣма съмнѣние, още и чисто материялни (утилитарни, сир. полезотворни) цѣли, тъй като до извѣстна степень се спечелва сржчность, навикъ и умѣние при употрѣбяванието на различнитѣ инструменти, изработватъ се прѣдмѣти, които би могли да се употрѣбjжть въ домашния животъ, па даже и да се продаджть. Ала не на това се основава потрѣбностьта отъ този учебенъ прѣдмѣтъ; ржчната работа има доста голѣмо утилитарно *значение*, но не трѣбва да прѣслѣдва утилитарни *цѣли*. Първо и първо, общеобразователното училище не може да има за задача подготвянието къмъ опрѣдѣлена профессионална дѣятелность. Ученикътъ въ такова училище не трѣбва да се специализира въ тая или оная посока; училището е длъжно да го подбужда къмъ жива творческа работа въ най разнообразни посоки, като дава потрѣбната храна на всичкитѣ му умствени, нравствени и физически сили. Ако училището обучава